

VYSOKÁ ŠKOLA ZDRAVOTNÍCTVA A SOCIÁLNEJ PRÁCE
SV. ALŽBETY, BRATISLAVA

INŠTITÚT ĎALŠIEHO VZDELÁVANIA SOCIÁLNYCH PRACOVNÍKOV

Sociopatologie pro sociální pracovníky

Pavel Mühlpachr

BRNO 2008

242/SP/71

VYSOKÁ ŠKOLA ZDRAVOTNÍCTVA A SOCIÁLNEJ PRÁCE
SV. ALŽBETY, BRATISLAVA

INŠTITÚT ĎALŠIEHO VZDELÁVANIA SOCIÁLNYCH PRACOVNÍKOV

Sociopatologie pro sociální pracovníky

Pavel Mühlpachr

VŠ zdravotníctva a sociálnej práce
sv. Alžbety, n.o.
811 02 Bratislava, I. mája 1
028 01 Trstená, Železničiarov 278
www.vssvazhbety.orava.sk

BRNO 2008

Obsah

Úvod	5
1. Situace člověka na počátku třetího tisíciletí	7
1.1 Charakteristika druhé poloviny 20. století	8
1.2 Charakteristika konzumní společnosti	10
1.3 Pedagogická dimenze současné společnosti	12
1.4 Filozofie života jako předpoklad existence lidstva	13
1.5 Metodologický význam principu interdisciplinarity	15
2. Sociální determinanty výchovy v postmoderní společnosti	17
2.1 Změněné normy v chování	23
2.2 Typologie futurologických společností	24
2.3 Socioekonomické prostředí jako globální problém lidstva	26
3. Globalizace – nutnost nebo hrozba?	28
3.1 Počátky globalizace	30
3.2 Síťová povaha globalizace	31
3.3 Znaky globalizace	31
3.4 Sociální souvislosti globalizace	34
4. Vymezení sociální deviace	36
4.1 Vývoj názorů a koncepcí na deviantní chování	36
4.2 Sankce a sociální kontrola v kontextu sociální deviace	43
4.3 Teorie sociálních deviací	47
4.4 Sociální patologie jako negativní deviace	53
5. Problematika závislostního chování	56
5.1 Teorie vzniku závislostního chování	58
5.2 Faktory vzniku závislosti	65
5.3 Učitel jako sociální pracovník	73
6. Tradiční typy závislostního chování	79
6.1 Drogová závislost	79
6.2 Závislost na alkoholu	81
6.3 Tabakismus	87
6.4 Závislost na hracích automatech	89
7. Nové formy závislostního chování	95
7.1 Netomanie – závislost na Internetu	95
7.2 Závislost na televizi	97
7.3 Sexuální závislost	98
7.4 Závislost na práci	99
7.5 Patologické nakupování	100
7.6 Bulimie	100
8. Sekty a sektářství	102
8.1 Vznik a formování sekt	103
8.2 Specifické rysy sekt	104
8.3 Typologie sekt	106
8.4 Typologie kultů	112
8.5 Přehled soudobých sekt	113

Recenze:

PhDr. Zlatica Ondrušová, VŠZaSP sv. Alžbety, Bratislava
 PhDr. Karel Pančocha, Ph.D., Masarykova univerzita, Brno
 PhDr. Helena Vaďurová, Ph.D., Masarykova univerzita, Brno

Návrh obálky: Felix Černý

Jazyková korektura: Mgr. Vladimír Vaďura

Sazba: Miroslav Doubek, EC Pdf MU

Vydavatel, tisk: **MSD**

© Pavel Mühlprachr, 2008

ISBN: 978 - 80 - 7392 - 069 - 2

9. Sebevražednost	117
9.1 Přístupy ke studiu sebevražd	119
9.2 Sebevražda v kontextu odborné literatury	121
9.3 Suicidální chování v dětském a adolescentním věku	126
10. Kriminalita	130
10.1 Specifické znaky trestné činnosti mládeže	130
10.2 Kriminalita mladistvých	131
10.3 Nové formy kriminality	133
11. Agresivita	136
11.1 Rodina a týrané dítě	136
11.2 Škola a týrané dítě	140
11.3 Agresivita ze strany vrstevníků	142
11.4 Syndrom zneužívajícího a zanedbávaného dítěte	143
12. Rodina jako objekt péče sociální práce	147
12.1 Postavení rodiny ve vývoji a výchově dítěte	147
12.2 Charakteristika rodinné výchovy	148
12.3 Výchovné defekty jako zdroj vzniku patologie	149
12.4 Funkce rodiny	152
12.5 Rodina jako klient	153
12.6 Idea funkční rodiny	154
13. Typologie klinických rodin	159
13.1 Rodina zanedbávající, případně týrající děti	159
13.2 Rodina se zneužívající nebo týranou ženou	162
13.3 Rodina a nemoc	163
13.4 Rodina a psychická porucha	165
13.5 Rodina s mentálně retardovaným dítětem	168
13.6 Rodina s tělesně postiženým dítětem	170
13.7 Rodina mladistvého delikventa	171
13.8 Rodina svobodné matky	172
13.9 Rodina s dospělým alkoholikem	174
13.10 Rodina a rozvod	176
13.11 Rekonstruovaná rodina	178
13.12 Uprchlická rodina	179
13.13 Romská rodina	181
Závěr	183
Literatura	184
Jmenný rejstřík	189
Věcný rejstřík	192

Přestože problematika patologických norem a chování není novinkou jednadvacátého století, právě v této překotně se rozvíjející době se diskuse o tom, zda je vinen dotyčný jednatel či naopak zda je jeho odchylka od normy důsledkem neschopnosti společenského klimatu absorbovat či neutralizovat odlišnosti od konvenčního stavu, rozvíjí v dosud nepoznané míře. Tento fakt lze přičíst zejména postmoderní filosofii a přístupu k celkovému prožívání, jež poprvé v historii odmítá lidskému společenství (ať již chápanému jako konglomerát soupeřících kultur a idejí nebo jako globální společenství, založené na společných nejobecnějších hodnotách) nálepku „správného“ a naopak staví vedle sebe vzájemně se vylučující koncepce, aniž by některou z nich apriorně označila za nadřazenou. Paradoxně právě fenomén globalizace, jenž umožnil naplno rozvinout soupeření mezi kulturami, vede ve stejné době k jejich přibližování či „upozadění“ některých z nich ve jménu diktační jediné ideologie, která je vlastní prakticky všem soudobým světovým politikám. Pád bipolárního komunismu. Pád bipolárního uspořádání světové politiky byl mj. také pádem soupeřící komunistické ideologie, čímž tržně orientovaný kapitalismus ztratil v politické i ekonomické rovině jediného vážného soupeře. Daleko větší nebezpečí proto dnes vznikají ne vně, ale uvnitř tohoto systému; rozvíjející se nátky sociální nerovnosti, tlak na zvyšování výkonnosti, hedonismus, odlidštění a atomizace společnosti, ekologické problémy, extremismus, to vše jsou jevy, které se vyskytují v rámci soudobé společnosti a mohou se potenciálně stát její vážnou hrozbou.

Lze diskutovat o tom, zda soudobé formy deviantního chování jsou důsledkem nedostatků současného uspořádání společnosti; mnohé z nich se přece (byť někdy v pozmeněných podobách) vyskytovaly i v předchozích obdobích historie lidského druhu. Zároveň ovšem nelze automaticky sejmout ze současného světového řádu odpovědnost za vznik nových či za opětovný výskyt již dříve vypořizovaných forem deviance.

Popis charakteru současného světového uspořádání a charakteristika jeho slabých stránek, které mají potenciál stát se příčinou vzniku patologických jevů v chování jedince, je náplní první části této knihy. V kapitolách 1 až 4 je postupně definován celkový charakter systému, sociální implikace z něj vyplývající, globální začíní vlivy a sociální deviance v obecném smyslu. Druhá část knihy (kapitoly 5 až 7) se věnuje definici a typologii závislostního chování v jeho tradiční (alkoholismus, tabakismus, atd.) i nové (netomanie, závislost na televizi, na práci, atd.) dimenzi. Do jisté míry lze mezi závislostní chování zařadit i sektářství, kterému je věnována osmá kapitola; zde je však namísto individuálně užívaných podpůrných prostředků použito k dosažení žádoucího psychického stavu nástroje příslušnosti ke kolektivu a očekávání lepší budoucnosti. V kapitolách 9 až 11 jsou rozebírány násilné varianty patologického chování, ať už se jedná o násilí páchané na jiných (kriminalita čili

1. Situace člověka na počátku třetího tisíciletí

Nezadržitelně se rozběhl první desetiletí 21. století, prvního století třetího tisíciletí. S počátkem nového tisíciletí jsou spojovány nejrůznější dohady, více nebo méně fantastické.

To nám dává příležitost zamyslet se nad současným stavem naší civilizace a postavením člověka v ní. Zdá se dosti zdůvodněná představa, že vývojové stádium naší civilizace, časově ohraničené druhou polovinou dvacátého století, má jisté výrazné rysy, které ji značně odlišují od období předcházejících. K následující úvaze si nejprve vymezíme základní pojmy.

Není správné ztotožňovat pojmy *kultura* a *civilizace* ani odlišovat je pouze jistými kvalitativními znaky (civilizace spíše oblast materiální, kultura oblast – zjednodušeně řečeno – duchovní) nebo jinak (civilizace jako jisté vyšší vývojové stádium). Kulturu chápeme v sociologickém slova smyslu jako souhrn všech výtvarů člověka, materiálních právě tak jako duchovních. Pojem *civilizace* patří do jiné oblasti, do oblasti sociální: *civilizace* je sociální útvar, relativně uzavřený, časově, prostorově ohraničený, vyznačující se jistými specifickými sociálními strukturami a odlišující se od jiných civilizací hlavně svou specifickou strukturou (právě tak materiální jako duchovní). Civilizace může být z našeho hlediska uzavřena, věci minulosti (civilizace Mayů), relativně uzavřená (egyptská civilizace, nepochybně mrtvá, od níž však existují jisté spoje k civilizacím sousedním nebo budoucím, ještě žijícím) nebo živá, s různě silnými vazbami k civilizacím jiným nebo ke svým vlastním dřívějším obdobím. Tedy: civilizací je mnoho a mají historickou dimenzi (vznikají, vyvíjejí se, zanikají).

V tomto smyslu uvažujeme naši civilizaci jako relativně samostatný útvar, prostorově vymezený Evropou a v dalším vývoji rozšířený na Ameriku (převážně, ale ne výlučně Severní). Tedy evropská a dnes už spíše euroamerická civilizace. Časově pak položíme hranici zhruba do poloviny našeho tisíciletí: shoduje se s tím, co se označuje jako novověk: tedy novověká evropská, popř. euroamerická civilizace. A v jejím rámci nám jde o poslední období. V rámci tohoto období naší civilizace pak probíhají jisté změny, mluvíme o civilizačních tendencích, které mají velký vliv na postavení člověka. A o to nám právě půjde.

Naše současná kultura a civilizace stojí na třech základních pilířích, má tři hlavní kořeny:

- antiku (v kulturním i sociálním smyslu, v sociálním smyslu převážně její římská větev),
- křesťanství (hlavně v duchovním smyslu, ale do určité míry i ve smyslu sociálním, silně determinované Římem, hierarchické uspořádání feudalismu a pod.),
- judaismus (skoro výlučně duchovně a hlavně prostřednictvím křesťanství).

ekonomické násilí nebo prostá agrese, vyplývající částečně i z pouhé příležitosti) či na sobě samém (fenomén sebevraždy).

Při hledání optimálního řešení vznikajících problémů v chování jedince nesmí být opomíjen také sociální kontext, v němž se akty patologického chování odehrávají, příp. prostředí, z něhož dotýčný vzešel či které určujícím způsobem formovalo jeho systém hodnot a norem a vnitřní prožívání. Nezastupitelným činitelem v tomto ohledu je rodina, které jsou věnovány poslední dvě kapitoly. Nejprve je nastíněna pozice a role rodiny z hlediska sociální práce a představeny faktory, které utvářejí zdravě fungující rodinu. Následující kapitola se pak věnuje nejčastějším typům rodin klinických, tj. takových, v nichž se vyskytuje určitý druh patologického chování, jenž by mohl být při absenci řešení reprodukován.

Vzhledem k rozsáhlosti tématu, jímž se tato kniha zabývá, nelze publikaci považovat za vyčerpávající výčet jevů, které lze v rámci soudobých společenských norem označit jako deviantní. Důraz je kladen spíše na obecně rozšířené fenomény či takové druhy patologie, které lze označit za typické pro současnou sociální klima. Publikace je zpracována deskriptivní metodou s využitím obsahové analýzy, analýzy dokumentů a kritické analýzy primárních i sekundárních informačních zdrojů.

Nelze to však považovat za úplný výčet, lze přidat ještě germánské (nebo možná keltsko-germánské) kořeny: feudalismus, rytířství, agresivní bojovnost, ta asi hlavně.

Náš známý filozof Bělohorský mluví o třech stoletích bojů za lidská práva:

- 18. století boj za práva občanská,
- 19. století boj za politická práva,
- 20. století boj za práva sociální.

Sociální pohled na člověka na přelomu tisíciletí přináší fakt, že veškeré velké a rozsáhlé vize, které byly doprovázeny revolucemi a válkami, ztroskotaly. Koncem minulého století ztroskotala i poslední obrovská vize komunistického spravedlivého a dobrého světa, aniž byla nahrazena vizí novou. **Vizi současnosti je absence jakékoli vize.** A to je pro člověka špatné, člověk perspektivu, vizi potřebuje.

Připomeňme další vývojové trendy, které se v současném stadiu naší civilizace ještě stupňují: nazrávání síl, ohrožujících lidstvo a člověka v planetárním měřítku – jmenujme populační výbuch, ekologickou krizi, jaderné zbraně a další. V souvislosti s informační explozí tyto negativní vlivy pronikají přímo k člověku, zneklidňují ho, stresují ho a vyvolávají obavy.

Současnou společnost charakterizují dva obecnější momenty. Je to **individualismus** a **dynamismus**.

Individualismus, pramenící v antické inspiraci renesance, narůstá v současné době až obldných forem, kdy získává výraz v přemířené a nevyvážené touze po osobní svobodě, individuálních lidských právech, ekonomickém sobectví, až po atomizaci společnosti. Tento individualismus nabývá namože až formy titanismu (buďme jako bohové). Tento moderní titanismus lze uvést do nové souvislosti – je u kořene všech revolučních snah nikoli přizpůsobovat se existujícímu, nýbrž měnit vše naráz, přetvářet člověka i společnost.

Dynamismus je vnímán jako vnitřní tendence společnosti (civilizace) k samovývoji. Sociální a ekonomický dynamismus vede k neustálému urychlování vývoje a strhává ke stále větší dynamice i jednotlivce. Od poloviny 20. století je urychlování vývoje stále prudší, probíhá ve stále strmější exponenciální křivce. Člověk mu nemůže stačit, stává se pro něj zdrojem stále silnějších stresů.

1.1 Charakteristika druhé poloviny 20. století

Základním rysem euroamerické společnosti ve druhé polovině dvacátého století je to, co se označuje jako vědecko-technická revoluce. Rozvoj vědy se po vzniku nových vědních oborů – kybernetika, teorie informací a podobně – rozjel dosud nevidaným tempem. Objev struktury kyslíčiny deoxyribonukleové rozběhl nebyvalé události, označované někdy jako biologická časovaná bomba. Nukleární fyzika přivolala na svět jak nukleární zbraně (a strach z nich), tak atomové elektrárny, zdroj

nejen energie, nýbrž i strachu a sociálního napětí. Teorie informací dala vznik počítačům, až po síť síti, Internet.

Rozvoj vědy pak vyvolal prudký rozvoj techniky, až do té míry, že technika už nepomáhá člověku, nýbrž ohrožuje lidstvo. Člověk se jí jednak bojí, jednak u něho vyvolává stresy tím, že jí již nestačí. Klade na člověka stále větší nároky, nepřiměřené jeho průměrným schopnostem. Navíc ho zbavuje práce. V kvalitativně vyšší poloze se znovu opakuje situace z počátku technické revoluce s rozbitím strojů.

Nezaměstnanost se stává jedním z hlavních problémů lidstva. Jde přitom o strukturální nezaměstnanost, vyplývající z technického pokroku a ekonomického dynamismu civilizace. S jejím řešením si lidstvo zatím neví rady, jakékoli pokusy bojovat s ní ztroskotávají (a nutně musí ztroskotávat), jde o civilizační trend. Dnes už značná část populace v ekonomicky nejvyspělejších zemích nikdy nepracovala, nemá naději pracovat a fakticky ztratila schopnost pracovat. Liberalističtí ekonomové považují dokonce nezaměstnanost za nezbytnou podmínku ekonomického rozvoje. Společnost nepochybně nezaměstnané země hladu nenechá, ale...

Práce je – přinejmenším v naší civilizaci – základní člověkatvorný faktor, možnost pracovat člověka rozkládá, degraduje, psychicky i sociálně. Nezaměstnaní mladí lidé jsou další časovanou bombou, kterou si naše civilizace vytváří.

Prudký rozvoj vědy a techniky je jednou z hlavních podmínek stejně prudkého rozvoje ekonomiky. Ekonomická funkce je bezesporu jednou ze základních sociálních funkcí, spolu s funkcí reprodukční je základní podmínkou existence společnosti a člověka. Dynamika naší civilizace se projevuje nejsilněji právě v oblasti ekonomiky: výroba se musí stále rozvíjet, podnik, jehož vývoj se zastaví, odumírá. Proto vyrábí stále více, proto se rozšiřuje do dalších oblastí. Člověk – už ne subjekt, nýbrž pouhý nástroj výroby – se nezbytně cítí větší výrobně bezmocným. A je vystavován stále silnějším stresům všeho druhu.

Peníze vždy byly (kromě jiného) měřítkem hodnot. V poslední době se však stávají měřítkem univerzálním, dokonce jediným, všechno, všechny hodnoty se převádějí na peníze. Vezměme jako příklad tenis: existují dva žebříčky, jeden podle výkonu, sportovních úspěchů, druhý podle získaných peněz. Tlak ekonomiky pak vede k jednostrannému zužování lidských zájmů a lidských aktivit na zájmy a aktivity ekonomické, povyšování peněz na hlavní, ne-li jediný cíl. A tím k podstatnému deformování člověka.

S těmito faktory souvisí další rys, na který sociologové upozorňují již delší dobu: bujení a přebujení sociálních institucí a organizací a jejich nadvláda nad člověkem. Nejde jenom o stát, daleko spíše jde o organizace ekonomické. Tyto organizace jsou stále silnější a mocnější, v důsledku globalizace přesahují státy a přirozené společnosti. Člověk se cítí vůči nim stále bezmocnějším. Odpor nejen anarchistických skupin, ale mládeže vůbec vůči tzv. establishmentu a nadnárodním monopolům (McDonald's a McDonaldismus) pramení z velké části zde, nejen v oblasti ekologické.

Zmíněné procesy vedou nepochybně k narůstání bohatství naší civilizace. Lze říci, že naše civilizace je až příliš bohatá – degeneruje ji to (a ty, kteří jsou nositeli

tohoto bohatství). Bohatí jsou stále bohatší a je jich stále více, jejich podíl na bohatství společnosti je stále větší. Chudí jsou stále chudší. Nůžky se stále více rozvírají uvnitř civilizace. Nejde tu jenom o skutečnou chudobu, ale o pocit chudoby. A to je zdrojem neustálého napětí ve společnosti. Není podstatné, zda jde o pouhou závist, jak je to často klasifikováno, nebo o pocity jiné, například o odmítání nespravedlnosti.

1.2 Charakteristika konzumní společnosti

Konzumní společnost se stala hojně diskutovaným civilizačním rysem současnosti. Konzumní společnost není pouze negativní rys. Souvisí s rozvojem techniky a ekonomiky, který vedl k odstranění hladu a bíd v klasickém slova smyslu. Konzumní společnost ve vyspělé civilizaci předpokládá jistou ekonomickou úroveň masového spotřebitele a svým způsobem odráží zvýšenou životní úroveň. Aby spotřebitel mohl konzumovat, musí mít možnost si konzumní statky koupit. A to vede k nutnosti přehodnotit mnohé ekonomické kategorie, především mzdu a zisk. Právem můžeme považovat za otce konzumní společnosti Forda. Aby mohl svá auta masově vyrábět, musel tu být konzument, který si je mohl koupit. Proto zvyšuje mzdu. **Masová výroba – odpovídající příjem – masová spotřeba.**

Konzumní společnost má tedy dvě stránky: jednak stránku ekonomickou, stále rostoucí výroba musí najít masového spotřebitele, kterého si různými způsoby (reklama a jiné) vytváří. Druhou stránkou, možná odvozenou, neméně sociálně stejně vážnou, je stránka sociálně psychologická nebo přímo etická: **hedonismus**, ne pouze jako individuální jev, nýbrž **jako jev sociální, jeden z rysů naší civilizace.**

Stejně vážným rysem naší civilizace je již připomenuté silné a stále pokračující oslabování sociálních vazeb, rozklad tradičních pospolitostí, do nichž je člověk zapojen a v nichž nachází oporu. Nejde tu pouze o rodinu, ale ještě více o vesnickou pospolnost, sousedská společenství, různé spolky a sdružení. Jednotlivec je stále více ponecháván sám sobě, je izolován od jiných a od pospolitosti. **Mluvíme o atomizaci společnosti a přexponování individualismu.** Člověk je osamocen tvář v tvář nezvladatelným a namnoze nepochopitelným sociálním útvarům a silám. Produkt oslabení sociálních vazeb je oslabení síly sociálně kulturních regulativů, rozkolísání morálky se známými sociálně negativními důsledky. Hedonismus je projevem rozkladu morálky, můžeme jej spojit s řadou civilizačních jevů.

Patřil by sem nepochybně alkoholismus jako stará drogová závislost naší civilizace. Ta se s alkoholem naučila žít. Ale v souvislosti s dalšími civilizačními rysy – demokracií, masovostí, konzumní společností, hedonismem – nabývá i alkoholismus nových dimenzí, které se už těžko zvládají, individualně i sociálně.

Drogy ve vlastním slova smyslu jsou civilizačně cizím prvkem, proto tím nebezpečnějším. I zde hrají hlavní roli podobné civilizační faktory: oslabení morálních, sociokulturních relativů, oslabení a rozpad sociálních vazeb, hedonismus – snaha

získat nové požítky, celková sociální deziluze, ztráta perspektivy. A do toho vstupují faktory kriminální, ekonomické a další, dokonce falešné pojetí osobní svobody a lidských práv. Ukazuje se, že se jedná o jeden z nejvážnějších anomických prvků, s nímž si společnost neví rady. Možná právě proto, že se v něm kříží tolik jiných civilizačních rysů.

Do této oblasti patří i to, co se označuje jako **sexuální revoluce**. Ta přinesla hodně pozitivního, osvobodila člověka a především ženu od řady tíživých, stresotvorných tabu, ale na druhé straně také hodně negativního. Nepochybně i ona souvisí se zmíněným oslabením sociokulturních regulativů, odsunutím kategorií, jako je ukázněnost, zdrženlivost (v širším než sexuální významu) na vedlejší kolej a obdobně, ale hlavně se stále připomínaným hedonismem: jiná než požitková stránka sexu se oslabuje (sex je přitom pouze nástrojem funkcí jiných, nejen reprodukčních, ale i citových a přes ně i sociálních), ze sexu se stává pouze otláčka rozkoše.

Volně s touto skupinou jevů souvisí i masová kultura. Spolu s dožíváním či oslabováním postavení tradičního umění, tzv. **vysoké kultury**. Umění vždy přinášelo a mělo přínášet požitek, jeho podstatou je působení na afektivní sféru. U masové kultury dominuje základní premisa – je tvořena pro nejširší vrstvy obyvatel, pro masy.

Současná společnost je charakterizována i **postupující sekularizací civilizace**. Ta se projevuje ústupem vlivu velkých náboženství. Sociální dopady jsou negativní (rozkolísání morálky, hrubý materialismus). Na místa velkých tradičních náboženských systémů nastupují náboženství sektářského typu, která postrádají pozitivní vlivy velkých náboženství. Nutno poznamenat, že vysloveně krizový jev v této oblasti, náboženský fundamentalismus a agresivita, je prvek naší dnešní civilizace cizí, resp. okrajový. Pokud existuje, přichází do ní zvnějšku. Naproti tomu výbuchy **nacionalismu** jsou prvky plně autochtonní.

Populační exploze, jeden z nejvážnějších současných planetárních problémů, je z hlediska euroamerické civilizace něčím externím (ovšem s dopady i dovnitř civilizace). Bezprostředně se nás dotýká jiný **populační problém: stárnutí populace**, stále se zvyšující počet starších lidí postprodukčního věku a jejich stále vyšší podíl na celkové populaci. I zde se jedná o zvrát pozitivního v negativní. Příčinou stárnutí populace je nepochybně výrazné zlepšení zdravotní péče, pokroky lékařské vědy, spolu se zvyšováním životní úrovně. Zvyšování průměrného věku s sebou nese řadu problémů dalších, zasahujících do osobnostní sféry každého z nás, seniora jako juniora. Problémů ekonomických, sociálních, mravních a dalších.

Přímou pak naší civilizaci ohrožuje **ekologická problematika**. Agresivní chování člověka k přírodě hrozí likvidací člověka jako druhu.

Mezi další krizové jevy lze zařadit výbuchy **extremismu, občanské války a terorismu**. **Nárůst kriminality** je sociálně patologický jev, těžce zasahující do osobní sféry jedince.

Posledním výrazným rysem naší euroamerické civilizace na přelomu tisíciletí je značné **sobectví**, sobectví kolektivní i individuální, **lhostejnost**, lhostejnost ke

třetímu světu, stejně tak jako lhostejnost k méně nadaným, k méně schopným, méně zdravým, somaticky, psychicky, sociálně či jinak handicapovaným. Výrazně se projevuje značná míra ztráty solidarity.

Jakkoli text připomíná hlavně negativní rysy naší současné civilizace, záměrně jsme se vyhýbali užití slova krize. Je tedy naše euroamerická civilizace v krizi? Je přece silnější než kdykoli v minulosti, silnější než všechny ostatní minulé i současné civilizace. Nebo jde spíše o fenomén přechodu, transformace? Prvky krize jsou neodmítkovatelné, ale přece jen převažují prvky přechodu, přechodu k nové kvalitě. Takový přechod, přechod takového rozsahu vždycky přináší krizové jevy – ledaco mizí, ledaco musí zmizet, udělat místo novému. Vznik nového má ostatně vždycky nejdříve charakter destrukce. Naše civilizace zatím nekončí a její konec není na obzoru. Ani lidstvo ještě nespěje k zániku (i když jsou síly, které o to se zdarem usilují).

Skutečně novým jevem je vznik **informační společnosti** v důsledku informační exploze. Souvisí s rozvojem techniky, využíváním počítačů, rozšířením počítačových sítí. Není vyloučeno, že se jedná o jeden z nejvýznamnějších rysů měnící se civilizace, který by ji mohl velice podstatně změnit (Internet).

Zahledení informacemi nebo přechod do virtuální reality, to jsou jevy, jejichž dosah si ani nedokážeme domyslet. Už pouhá televize přináší v tomto smyslu řadu problémů a dopadů na člověka a do ostatních sfér civilizace. Na jedné straně jsou informace demokratizovány, zpřístupňovány v dosud nebyvalé míře všem lidem, stávají se prvkem masové kultury, na druhé straně se mohou stát individuálním vlastnictvím, sociální výsadou, nástrojem ekonomického prospěchu a moci nad lidmi. Kladou také na člověka značné vysoké nároky – dokáží je lidé zvládnout? Objevuje se nové nebezpečí – počítačová a informační narkomanie. A u informací platí mnohonásobně silnější než v jiných oblastech, že mají tendenci osamostatňovat se, vymýkat se člověku z rukou.

1.3 Pedagogická dimenze současné společnosti

Období počátku 21. století přináší i ve vzdělávací oblasti mnoho nového. Od padesátých let 20. století se rozvíjí vzdělávání dospělých, přes permanentní vzdělávání, celoživotní vzdělávání, otevřené vzdělávání až k nejnovějším kategoriím celoživotního učení, učícího se podniku, učící se společnosti. Připomeňme tři základní dokumenty evropských a světových organizací (UNESCO, OECD, Evropská unie z roku 1996) k této otázce.

Celé pojetí vzdělávání příliš ekonomizováno. Vzdělávání není jenom ekonomická kategorie, profesní a ekonomické vzdělávání, právě naopak: občanské vzdělávání, zájmové vzdělávání jsou oblasti nejméně stejně významné. Přes všechno pozitivní, co tento zájem o vzdělávání a učení znamená se zdá, že je poněkud deformován průběhovou ekonomickou funkcí.

Celoživotní vzdělávání nebo celoživotní učení klade na člověka značné nároky. Bude schopen jim dostát? Nestane se naopak dalším stresujícím faktorem?

Vzdělání mělo až dosud instrumentální charakter: bylo nástrojem lidské, národní, sociální emancipace. A kromě toho mělo vždy hodně rysů sociální výsady nebo cesty k sociálním výsadám, bylo cestou k zaujetí sociálně a ekonomicky výhodné pozice. Ukazuje se, že tento instrumentální charakter vzdělání ztrácí, že už není nástrojem něčeho, nýbrž konstruktivní součástí civilizace, života společnosti, člověka.

Myšlenky o síle a účinnosti vzdělávání při řešení společenských problémů byly v historii lidstva formulovány již mnohokrát. Od sokratovského ztotožňování nevědomosti se zlem přes renesanční myslitele, formulující utopistické ideje o osvětlené vládě a vzdělaném národu, Komenského myšlenky o vzdělávání všech a pro všechny, ideje osvícenců apod. Přichází-li někdo dnes s podobnou myšlenkou, musí si být vědom, že se jen řadí k velikému zástupu, který už tu v historii lidstva byl.

Začneme tak, jak je v Evropě zvykem – ujasněním pojmu, kterým je tato kapitola nadešlána. Přestože obsahově je chápán tak, jak je popsán v této stati, užívají se pojmy různé: **světové vzdělávání, učící se svět, globální vzdělávání, vzdělávání světa**. A ani tyto překlady pojmů nejsou zcela přesné, protože v anglickém pojmu *education* je obsažena kromě vzdělávání i výchova, které se my, pokud jde o vzdělávání dospělých, jaksi bojíme. V tomto kontextu budeme používat pojem *Vzdělávání světa*.

Myšlenky *Vzdělávání světa* jsou v různých modifikacích opět formulovány v posledních letech, kdy se lidstvo ztrátou obecných idejí stává bezmocné při řešení globálních problémů, problémů spojených s tempem udržitelného rozvoje, všeobecné devastace mravní, růstu globálních problémů ekologických, etických, kdy diklát komerce prostupuje zcela bezohledně všechny sféry společenského života a zabírá v řešení takových problémů, jako je bída a hlad, bezdomovectví, nezaměstnanost, etická nevraživost, lokální války apod.

Podnětem k uvažování o globálním vzdělávání a o vzdělávání jako jednom z významných nástrojů pro řešení globálních světových problémů byla nejen bezradnost při nalézání jiných řešení, ale i úspěšnost při rozpracovávání koncepce celoživotního učení, která se v posledních dvou desetiletích ustálila jako převládající filozofie v oblasti vzdělávání – dá se říci především v oblasti vzdělávání dospělých – a začala nabývat zcela konkrétních forem a různých modifikací, jako jsou učící se podnik, učící se město, učící se společnost. Proč tedy ne učící se svět?

1.4 Filozofie života jako předpoklad existence lidstva

Myšlenka vychází ze skutečnosti, že od počátku své existence žili lidé jako spočenší tvorové a předpokladem jejich existence, průběhu života i štěstí bylo jejich začlenění do lidského společenství – do společnosti. Pro začlenění do jakéhokoli

společenskt byl a je podmínkou schopnost socializace, tedy schopnost učení a výchovy.

Dnes, v době, kdy je člověk prezentován jako homo sociologicus, je v podstatě nemožné prožít plnohodnotný život bez bezproblémového sociálního začlenění, bez akceptování obecných sociálních hodnot a norem, bez přijetí převládající sociální filozofie, bez učení. Základní podmínkou pro obecné přijetí takového sociální filozofie a její všeobecné respektování je její odpověď na základní tužby lidstva jako celku, musí se stát filozofií života. Problémem asi bude formulovat základní tužbu lidstva. Má-li mít takovou míru obecnosti, aby byla přijímána všeobecně, bude asi obsahovat ideu individuální lidské svobody, realizované v kontextu všeobecné humánnosti. Musí být univerzální a přijímat pro všechny stejná pravidla *lidského* bytí (podržení slova „lidského“ je zde významné) jako základní princip existence. Musí hledět dopředu, k lepší budoucnosti pro všechno lidstvo. Pokud se podaří takovouto filozofii nastolit, bude velmi dobře korelovat s konceptem *Vzdělávání světa*.

Lidský druh se liší od ostatních druhů kromě jiného i výhodou lepší komunikativnosti. Její podstatou je nejen jazyk, ale i schopnost myšlení, společenské soužití a v rámci něho možnost lidského souznění, soudržnosti a spolupráce. Jazyk vždy umožňoval člověku komunikovat s člověkem přítomným na stejném místě v ten samý čas. V průběhu času padlo toto omezení jak prostorově, tak i časově. Padly téměř všechny technické komunikační bariéry a pokud lidé chlejí a jsou ochotni komunikovat, nic jim již nebrání. Komunikační exploze se tak v současnosti – s možnostmi a významem vzdělávání – stává ještě výraznější a může sehrát stále významnější roli v prosazování myšlenek nové koncepce lidství.

Koncept *Vzdělávání světa* není ideou zcela novou. Humanismus a filozofie *vzdělávání světa* prolínají celé dějiny filozofie od antiky přes renesanci až po současnost. Humanistické ideje a světový optimismus prolínaly veškeré pokrokové myšlení až do druhé světové války. S jejím skončením se opět mluvilo o novém světovém řádu. Z tohoto přesvědčení vyplynulo i založení Spojených národů. Optimismus, s nímž byly zakládány, se brzy ukázal velmi relativním. Záhy se projevila omezenost jejich možností v podmínkách stále se prohlubujících diverzifikovanosti světa a vznikající globální společnosti.

V padesátých letech minulého století se dostal do popředí koncept psycho-sociální evoluce, kterou propagoval např. Julian Sorell Huxley (mj. první generální ředitel UNESCO) nebo Pierre Teilhard de Chardin (se svým spojováním darwinismu a křesťanství). Humanita se pro ně stala základním měřítkem při řešení možností sjednocení lidstva. Jejich optimismus vzal za své se studenou válkou. S jejím ukončením se opět očekávala změna – *Nový světový řád*. Ale i tato idea zanikla v lidské nevrzivosti a následujících lokálních válkách, bezohledných komerčních zájmech, národnostních a náboženských hysteriích i bojích za lidská práva. Psycho-sociální ideje byly překonány politicko-ekonomickými a nacionálně-náboženskými silami.

Mezi psycho-sociální ideje patřila i idea komunismu, k jejímuž vzniku dal podnět západní výrobní systém. Aniž bychom chtěli význam této ideje přeceňovat, je

třeba konstatovat, že šlo o sjednocující morální sílu, která nebyla postavena ani na náboženství, ani na nacionalismu. K deformaci myšlenek komunismu došlo patrně ze dvou důvodů. Tím prvním byl špatný odhad lidské mentality a tudíž i lidského chování s jeho přirozenou snahou „získat výhodu“ i v podmínkách společného vlastnictví výrobních prostředků. Druhým důvodem byla společenská realizace psycho-sociální ideje v Rusku, poznamenáním dlouhou historií despotismu, který se jako společenský fenomén prosadil i v podmínkách realizování nových idejí. Pádem komunismu padla nejen jedna alternativa sjednocující síly lidstva, ale je jim poznamenáno i celé západní filozofické myšlení, které ztratilo protipól pro své ideje a tím i ideje samotné.

1.5 Metodologický význam principu interdisciplinárnosti

Pedagogika se formuje ve společenském a vědeckém prostředí, které charakterizuje protikladná jednotná diferenciací a integrace současných věd. Je to složitý proces, ve kterém se vynořuje mnoho otevřených otázek. Mezi nimi má zásadní význam otázka metodologické produktivnosti vzájemného vztahu různých vědeckých disciplín, a to zejména problém multidisciplinarity a interdisciplinarity.

V označení *multidisciplinárnost* je v jádru slovo *multí* (z lat.), znamenající mnoho, tedy jde o mnohodisciplinárnost (stejný synonymický význam má méně používané slovo *polydisciplinárnost*). Z významu slova vyplývá, že jde o přifazení několika věd vedle sebe a prosté shrnutí toho, co jsou vědy schopné vypovědět ze svého hlediska o určitém předmětu zkoumání. To je však pouze první krok, který sám o sobě nemůže stačit. Multidisciplinárta může být dokonce zdrojem zavádějících závěrů.

K produktivním řešením a k tvořivé syntéze nemůže vést **multidisciplinárnost, ale interdisciplinárnost**. Skutečný rozvoj poznání v sociální pedagogice předpokládá poznání nových empirických faktů o sociální pedagogice, ale i jejich interdisciplinární analýzu, poznání vnitřních (např. psychologických) a vnějších (sociologických) souvislostí a tvořivou vědeckou syntézu, do které se promítne zevšeobecnění i na pojmové úrovni.

V jádru sémantického významu *interdisciplinárnosti* je předpona *inter-*, znamenající *mezi, uvnitř*. Jde o zvnitřnění vztahu, o vztah, souvislost, tedy vzájemné působení, možnost či stav interakce. V interdisciplinárním spojení věd, které do zorného pole sociální pedagogiky vstupují, se tyto vědy vzájemně metodologicky ovlivňují – s cílem rozšíření horizontu poznání.

Významnou zásadou takto pochopeného interdisciplinárního vztahu je, že v něm musí plnit integrativní funkci ta věda, pro kterou je daný předmět zvláštním předmětem jeho zkoumání a která se ze svého hlediska nezaobírá jen určitou stránkou (jak tomu může být u dalších participujících věd, které se na interdisciplinárním vztahu podílejí).

2. Sociální determinanty výchovy v postmoderní společnosti

Situace člověka na počátku 21. století je označována jako postmoderní. Pojem postmodernismus označuje teoreticky více či méně zpracované názory na současný stav procesu modernizace, zejména na důsledky tohoto procesu. Proces modernizace ve svých důsledcích nepřináší jen pokrok, pozitivu, ale též hrozby, rizika, ale i proměny člověka, které nejsou jen humanizující, obohacující hodnotu lidsví, ba právě naopak. Jako paradigma postmodernismus vyhlásuje pluralitu postojů, názorů, přístupů, zvažování, pluralitu racionálního zpracování společenské reality v jejím vývoji a proměnách.

Postmoderní filosofie ukazuje jiný přístup člověka k současnému stavu světa – vyžaduje posun našeho způsobu uvažování a hodnotové orientace od kvantitativního, lineárního a jednodimenzionálního ke kvalitativnímu a multidimenzionálnímu (Jirásková, 1997).

Postmoderní myslitelé vymezují postmoderní společnost jako společnost, která je:

- permissivní, tzn. společnost, která dovoluje více, než dovolovaly tradiční společnosti (viz. problém drog, homosexuality, detabuizace sexu, různé formy párových ho soužití, různost vzdělávacích institucí),
- ludická, tzn. společnost, která si ráda hraje a která práci nepovažuje za základní hodnotu života, pracovní činnost a výkon profese nejsou vnímány jako významná oblast sebererealizace a prvky *hravosti* jsou přenášeny i do oblasti práce, mladí lidé setrvávají v práci, dokud je baví, pokud se vyskytnou potíže, práce ztrácí závažnost, hravost a je důvod ji opustit a najít si novou práci (netrápit se potížemi, neboť život se musí žít a užívat),
- sekularizovaná, tj. společnost, kdy většina aktivit je nenáboženského charakteru a pokud má náboženský charakter, pak nikoli ve smyslu tradičního křesťanství (sekty, různá nová náboženská hnutí apod.), duchovní hodnotová složka individuálního života je sycena z různých pramenů, vztahuje se na život jedince a není už tak silný dosah na vztah člověka k lidskému společenství, na vnímání lidské společnosti jako celku, jehož je součástí,
- postmodernistní, tzn. kdy se morálka přežila a morální hodnoty jsou spíše vnímány jako luxus,
- postheroická, tzn. kdy nevyhovávají hrdinové, ale transformovaní hrdinové (mutanti, virtuální idoly apod.),
- alibistická, tzn. společnost, ve které není pro nikoho žádným problémem zdůvodnit a ospravedlnit cokoli,
- postedukační, tzn. výchova se přežila, neboť k čemu vychovávat, když život nás *nejlépe naučí*....

I v sociopatologii se interdisciplinárnost zformovala postupně jako metodologický princip založený na uplatňování integrace (nejen ekletického přístupu) hledisek, poznatků, pojmů, různých disciplín (sociologických, filozofických, psychologických, pedagogických aj.) v jejich interaktivním vztahu. Gnoseologická funkce takového vztahu je v sociopatologii dána

- specifickou povahou předmětu zkoumání,
- úsilím poznat nejen jeho abstraktní vymezenou povahu, ale jeho mnohotvárnou, mnohorozměrnou, dynamickou celistvost projevující se v reálných podmínkách společenského života.

Obecná teorie systémů, ať už v podobě, v jaké ji v první polovině 20. století zformuloval její zakladatel L. von Bertalanffy, anebo v jejích současných aplikativních podobách, umožňuje vnímat a vysvětlovat systémové souvislosti a vnitřní propojenost struktury prvků, které determinují a tvoří sociálně pedagogický proces (pomoc, péče, podpora). Systémový přístup umožňuje poznávat funkci sociální pedagogiky přes vzájemně propojené systémové vztahy současného světa. V celosvětové síti globálních vztahů jsou vzájemně a specifickým způsobem (reálně i potenciálně) propojené a determinované potenciály všech prvků, celku i jeho částí. Systémový přístup v sociopatologii a v dalších vědách umožňuje vnímat podstatu předmětu svého zkoumání přes poznání zákonitostí uspořádaných struktur a funkčních vztahů.

Synergetický přístup umožňuje hlouběji pronikat do podstaty velkých systémů, ve kterých nevyhnutelnou součástí je vysoká míra entropie – neuspořádanosti, neurčitosti, šumu, chaosu, náhod, krizí apod. V důsledku rozvoje synergetiky jako vědy o součinnosti a samoregulaci ve složitých systémech (synergie, z řec. součinnost, spolupůsobení) a jejího uplatnění ve společenských vědách se změnilo chápání chaosu, docenil se jeho význam pro existenci člověka, jeho poznání, pro rozvoj sociálního potenciálu. Chaos se začíná chápat nejen jako opak uspořádanosti, ale i jako nevyhnutelná fáze systému. V procesu globalizace se znásobuje nejen síla a význam vazeb, ale i plánovaných a náhodných synergetických efektů. Nejen stabilita, ale i labilita je přirozený stav věcí a procesů. Jedním ze základních principů synergetiky je princip, který říká, že stabilita jako relativně trvalý jev je příznakem stagnace a nepružnosti systému. Stále více je akceptovaný tzv. synergetický paradox, že nejstabilnější je nejméně stabilní.

Holistický přístup spočívá ve zdůrazňování východisek systémovosti jevů, v akceptování principu celistvosti, z kterého vyplývá, že celek je vždy víc než součet jeho částí, z principu, že sociální jevy jsou svázané do komplexní, vzájemně se ovlivňující a mnohovrstevnaté sítě, kde všechno se vším souvisí. Holistický přístup se uplatňuje např. v cílech globální výchovy, združďování rovnocennosti a propojenosti vníraných prvků jak globálních, tak lokálních, mnohorozměrné propojenosti prostoru (existence člověka a existenci planety), času (propojenost problémů minulosti, přítomnosti a budoucnosti), princip rovnocennosti jednotlivých faktorů rozvoje osobnosti, např. intelektuálních, tělesných, citových a jiných schopností v rozvoji a uplatnění potenciálu.

- společnost globalizace, tzn. dnes je trvání existence každé společnosti závislé na schopnosti a mife zapojení celosvětového společenství do řešení globálních problémů.

Zůstává otázkou, zda máme adekvátní prostředky, kterými lze dosáhnout usměrňující globalizačních procesů ve směru pozitiv.

Problémem postmodernismu je právě zvládnutí plurality, heterogenity a jinnosti životních způsobů, hodnot, zkušeností, specializačních vědních oborů a celospolečenských vývojových trendů tak, aby to přispívalo k důstojnému životu člověka v lidské společnosti.

Je to otevřená živá a celoživotní diskuse o možnostech, limitech jedince a o existenci lidského světa a přístupu k němu prostřednictvím porozumění a v něm nalézání místa pro seberealizaci, včetně různých rizik a potřeb se s nimi vyrovnávat. Odborníci v oblasti společenských věd, obzvláště ti, kteří mají v profesním působení na starost výchovu mladé generace, si uvědomují zvyšující se náročnost výchovných úkolů, naléhavost výchovy v konfrontaci s výchovnými problémy žáků, studentů, klientů, chovanců, dospívající generace.

Před člověkem se otevírá široké spektrum modalit chování, životních způsobů a jejich výběr bude ovlivňován kvalitou, bohatstvím socializačního procesu, ve kterém výchova sehrává významnou roli. Z tohoto hlediska nelze rezignovat na výchovu a její poslání, spíše naopak. Je třeba v širokém sociálním kontextu celospolečenských procesů nově tematizovat horizonty cílů výchovy, vzdělávání, prostředky k jejich dosahování, aplikovat individualizované přístupy, inovovat přístupy pedagogů pomocí dorůstající generaci řešit sociální problémy (pedagogickým působením je uschopňovat k řešení životních problémů).

Koncept postmoderny a jeho důsledky pro výchovu mladé generace se promítají i do pojetí výchovných institucí, do pojetí výchovy v rodině, ale též nacházejí svůj odraz v politice státu vzhledem k mladé generaci (Kolektiv, 1999).

Společenské změny, které koncem minulého století nastaly, jsou součástí celosvětového kontextu vývojových změn ekonomických, politických, sociálních a také kulturních. Jejich dosah a význam musí být nahlížen ve směru do budoucnosti a v těchto širších souvislostech.

Máme-li na tomto místě zmínit sociální aspekty, resp. determinanty výchovného působení, je uvažováno o těchto následujících aspektech proměn společnosti:

1. Svoboda projevu, velké možnosti cestování, větší tok informací někdy i velmi protichůdných, trh pestré nabídky zboží, útočnost a podbízení reklam, které podněcují spotřebu jedince a také nabízejí, jak lehce, snadně, bez námahy se člověk stane bohatý, úspěšný, jak může nakupovat, dopřát si podle svých přání a svých snů i bez peněz. Tímto se u mnohých mladých lidí vytváří představa, že demokracie je život bez námahy, bez povinností, kde konečně mohou uplatnit své individuální právo na bezmezný štěstí, radost, zábavu, zdraví, spokojenost.

Informační exploze současné doby zpřístupňovaná masmédií se podílí na vytváření všudypřítomnosti nereálných, zjednodušených představ o životě. Vstup mladých lidí do reálných podmínek života je pak často v přímém rozporu s představami vytvořenými na tomto základě. Na tuto problematičnost idealizované představy sociální reality je upozorňováno již rodiči, učitelé ještě ve školních lavicích, ale to není mladými lidmi akceptováno.

2. Prioritní orientace společnosti na ekonomickou prosperitu, kdy regulace dosažení této ekonomické prosperity je především v rovině právní (a to trestnosti či netrestnosti) bez dostatečného uplatňování aspektů etických a sociálních. Potom v tomto kontextu je oceněno to, co přináší zisky. Chytrý a prozíravý člověk je ten, kdo umí vydělat peníze, ví, jak na to a naopak – hloupý člověk je ten, který vydělat peníze neumí, není už tázáno, zda poctivě. Orientace na úspěch a na výkon podněcuje potřebu neustále soutěžit s druhým, snahu být v konkurenci stále lepší. Každý prostředek, který vede k tomuto cíli zdá se být hodnotou v pojetí „úspěchu prostředky“. Doprovodným jevem orientace na úspěch je potřeba zvyšování majetku, znaků majetnosti (auto určité značky, dovolená určité úrovně atd.) a úzkostný zničitelský spěch, vyvolávající duševní napětí. Mnohdy se sahá pro řešení této situace vyladování si proměnlivá a různá v důsledku hospodářské re- profesionalizace seberealizace je proměnlivá a různá v důsledku hospodářské re- strukturalizace. Problém nezaměstnanosti je pro určité lidi – nejen mladé, ale i pro lidi s rodičovskou rolí – nemalým problémem ekonomickým, ale i sociálně psychologickým, který ani sociální podpora v nezaměstnanosti nezmiňuje. Sociálně psychologická tíživost nezaměstnanosti je výrazněji pociťována muži než ženami, které nacházejí oblast seberealizace častěji ve výchově dětí, zabezpečení chodu domácnosti. Vedle výše uvedeného je nutno si uvědomit, že platí fakt větší profesionální mobility, větší možnosti profesionální seberealizace především ve sféře podnikatelské a např. sociálních služeb. Jsou nabízena zaměstnání ekonomicky výrazně lukrativní, ale s náročnou pracovní dobou a vysokým pracovním nasazením. Zájem se soustřeďuje na pracovníky věkové mladší, často věk limitován do 35 let, kdy se očekává větší adaptabilita, zájem o efektivní a intenzivní další sebezvzdělávání, ale kdy tato lidé už mají rodičovské povinnosti. Časovým jevem je přebírání výchovné role převážně jedním z rodičů nebo delegování výchovné role na prarodiče. Ti nemohou zcela dostatečně naplnit výchovnou roli po celé linii vývoje dospívajícího jedince. Tento úkol je pro prarodiče (i přesto, že se ho ochotně ujmají) často nad jejich možnostmi. Při výchovných nezdarech jsou prarodiče viněni nebo dochází k přehazování odpovědnosti za nezdar právě na ně.

3. V důsledku zvýšené pracovní zatíženosti se zákonitě dostává únava až vyčerpání rodičů, byť i po čase. Díky tomu dochází k zúžení rodičovské péče, která se omezuje na zabezpečení materiálních požadavků, na organizační chod rodiny a je- ho kontrolu. Děti jsou kontrolovány pouze v plnění svých školních povinností. Časová tíseř nastoluje požadavek řešit vzniklé problémy věcně, rychle, často bez

naležitě trpělivosti. Nepřítav se v úzkosti, obavách, nezdarech, neboť je třeba jít dál. Úspěšnost vede rodiče k tendenci soustředit se na řešení a nápravu vzniklého, ale je opomíjeno hledání příčin. Dětem není v rodině často poskytován čitelný způsob překonávání obtíží samotnými rodiči, cesty hledání a nabývání rovnováhy, cesty pozitivního vyvažování nepohody, způsoby získávání rovnováhy a obnovování síly pro řešení neúspěchu, porážky nebo zklamání. I v rodinách ubývá možnosti individualizovaných projevů emocí, schopnosti je sdílet, zkomunikovat, ale také ochoty a potřeby je sdílet s druhými. S tím je spojen problém identifikace s hodnotou, která se odehrává v oblasti niterné emočnosti. Není-li v rodině dostatek příležitostí k niterné emočnosti, nejsou-li prožitky k niterné emočnosti podněcovány (přiměřené jejich vývojové úrovni), důsledkem je pak chudost hodnotového systému nebo jeho nekonzistentnost. Bez existence hodnot nelze pochopit specificky lidské citové stavy jako stud, povinnost, čest, pycha, hrdość, úcta k hodnotě, k člověku (Rollo, 1993). Z rodin se vytrácí schopnost otevřené komunikace, vzájemné naslouchání, společné sdílení informací, zážitků, hodnotových obsahů pozitivních i negativních, zdárů i nezdárů, hledání východisek a vzájemná podpora při jejich hledání, což ovlivňuje souměřitelnost rodiny, jejich formativní vlivy na členy rodiny, promítající se do jejich osobního vyzrání. Úspěchaný, netpělivý způsob rodinného života neposkytuje dostatečný prostor emočního bezpečí, podpory pro identifikaci sama sebe v realitě. Nedostatek emoční podpory dítěte a nedostatečná emoční akceptace rodiči „takového, jaké je“ vyvolává citovou depřivaci. Citová chudost interpersonálních vztahů v rodině snižuje účinnost a aktivizaci jedince v plnění a dodržování bytí a racionálních a oprávněných požadavků rodičů.

4. Rozvoj intelektuace psychických procesů v posledním období, zvyšující se důraz na racionalitu člověka a její uplatňování v adaptaci na prostředí dosáhl už takového stupně, že se setkáváme s důsledky těchto procesů – dochází k atrofi emočnosti, k represii emocí ve prospěch požadované výkonnosti (Pollmann, 1993). Emotivní zchudlost zvláštním způsobem ohrožuje ty radosti a utrpení, které nezbytně provázejí naše sociální vztahy k partnerům, dětem, rodičům, příbuzným, přátelům, spolupracovníkům, etnickým skupinám atd. Pak přátelství, láska, vděčnost, zármutek, odpovědnost, vzdělanost a celé kulturní a historické bohatství jsou pojmy často chudě obsažené a bez motivující, aktivizující síly. Zmenšuje se rozsah valorizace životních dějů, aktivit po celé časové křivce života jedince i celého lidstva. Život člověka se zužuje a egocentricky ohraničuje. Mluví se o krizi hodnot a normativních systémů v lidské společnosti, o odcizení se člověka člověkem a podlomění víry v život a jeho hodnoty. K emotivní zchudlosti přispívá proměnlivost a třísť událostí a rychlost jejich proměn, které nás obklopují. Člověk je nestálý vnitřně zpracovat. Obzvláště je to citelné tam, kde není ještě vytvořen určitý třídicí klíč k jejich uspořádání vzhledem k věku jedince nebo jeho vyzrání, úrovni zájemů. Prosadí se jen ty události, které jsou tak silné, že je nelze nevnímat a odtud plyne potřeba stále silnějších, šokujících

zážitků a přivýkání si na stále silnější podnětové situace na jedné straně a na druhé straně opovržení každodenností běžného života, který není nasycen takto nepřirozeně vydrážďenou dramatickostí událostí. Přivýkáním na silné podněty dochází ke zvyšování prahu vnímavosti podnětů a rozšiřuje se neschopnost vnímat jemné podněty. Nenasytitná touha člověka po silnějších podnětech, projevech, vřivkách se jako neustálé hledání něčeho nového, jiného, burcujícího, šokujícího, je vítána výrobci, komercializovanou kulturní tvorbou a institucionalizovanou neméně komercializovanou zábavou, kde často dochází k nabídce nevhodnot místo hodnot (např. akční filmy americké produkce, romány typu „Harlekýn“, jihoamerické telenovely, jejichž pokračování budou sledovat ještě naši vnuci...). Hloně po senzacechtivosti podléhají i massmédia (Rollo, 1993).

5. Značně se zvýšila ekonomická náročnost rodinného rozpočtu, což vyvolává tlak na zaměstnanost rodičů a ovlivňuje časové a finanční možnosti, které mohou být věnovány na zájmové aktivity a jejich společné trávení. Voločasové aktivity jsou v rodinách pěstovány i nadále, pokud to rozpočet alespoň částečně dovoluje a kde tyto aktivity jsou tradovány jako hodnota. V souvislosti s voločasovými a zájmovými aktivitami je nutno konstatovat, že ubýly ty zájmové aktivity, o které se staraly školy nebo jiná školská zařízení (např. sportovního či uměleckého zaměření), které byly bezplatné nebo za symbolický poplatek. Zde měli možnost získat vlastní zkušenosti se zájmovou činností i ti jedinci, v jejichž rodinách nebylo příliš pamatováno finančně, časově ani hodnotově na tuto oblast. Naproti tomu se rozrostly zájmové činnosti a vzdělávací kurzy, které jsou spojeny s finanční náročností, která je výrazným výběrovým kritériem. Současná síť zájmových aktivit podchycuje ty děti a mladistvé, jejichž rodiče jsou schopni plnit finanční požadavky spojené s pěstováním zájmové činnosti, a také kteří podněcují děti ve výkonnosti a vytrvalosti v zájmové činnosti. Síť zájmových aktivit je velmi nerovnoměrně rozložena v jednotlivých územních celcích a slává se nedostupná pro některé jedince, byť se o činnost zajímají. Tato dostupnost se zmenšuje v důsledku úsporných opatření v oblasti spojů hromadné dopravy a zvyšujících se finančních nákladů na její používání. Bariéry v zapojování do zájmové činnosti zasahují jedince, kde rodiny jsou ekonomicky slabé nebo o tuto oblast nikdy nepečovaly.

6. Vytváření nového pojetí rodinného soužití a způsobu výchovy dětí v rodině, uvolňování rodinných vztahů, orientace rodičů na uplatnění vlastního životního stylu (prosazení své profesní kariéry, zájmů, nároků na odpočinek...), což ovlivňuje funkčnost rodiny a jistoty rodinného zázemí ve vztahu k výchově dětí. Výsoká rozvodovost, výchova dětí v neúplných rodinách, kde dochází k obměnám rodičovských rolí, to vytváří zvláštní výchovnou situaci, pro kterou je příznačná roztržitost výchovného způsobu, stejně tak cílů a hodnot výchovného působení. Mnohdy jsou děti ponechány napospas samy sobě v důsledku partnerských konfliktů, které prioritně zaměstnávají rodiče a to v rodině úplné i neúplné nebo doplněné. Poruchy socializačního výchovného působení v rodině zůstávají

dlouhou dobu skryty, manifestují se zprostředkovaně, a to takovými symptomy, které se mohou vázat i k jiným problémům. Je to obtížné rozlišit a i sami rodiče nebo osoby, kterým bylo dítě do výchovné péče svěřeno, si zřídka věs uvědomí a připsou pochybení či bezradnost svého výchovného působení a vyhledávají odbornou pomoc. Díky tomu se stává, že problém dítěte a jeho sociálně deviantní vývoj získává na závažnosti a i přes snahy odborných institucí je problém řešen až ve vygradované podobě, kdy už není pochyb o existenci jeho následků. V současné době existuje velká pluralita výchovných rodičovských stylů, které nejsou vždy v intencích výchovných úkolů vývoje, které má dítě v určitých věkových etapách naplňovat. Lékaři, výchovní pracovníci, učitelé ve školách na tyto problémy poukazují, ale tyto podněty nebyvají rodiči akceptovány.

7. Škola a pojetí výchovné vzdělávacího procesu zaznamenávají také proměny v důsledku sociálních změn. Změny lze velmi stručně postihnout následně:

- Výchovný proces ve školách je pojet jako dolaďování výchovy rodinné. Toto dolaďování výchovy rodinné má různé kvalitatívni roviny a v určitých případech se už nejedná o dolaďování toho, co mělo být v dobrém tónu započato, ale musí být učiněny korektivní výchovné postupy vzhledem k sociální devianci vychovávaného mladistvého (Kapr, Linhart, 1994). Zatím není vypracován systém přístupů k okrajovým deviantním jevům ve společnosti a od toho se odvíjí absence fungujícího systému výchovného zvládnutí sociální deviance jedince. V současné době zaznamenáváme nárůst institucí, které se těmito problémy zabývají, jejich počet je rozšiřován o instituce nestátní, o dobrovolná charitativní, společenská sdružení, ale zatím nevytvářejí systém, který by poskytoval pomoc jedinci od momentu problému – konfliktu – až po integraci do společnosti. Z hlediska jedince se jedná o podněcování procesu dospívání a převzetí odpovědnosti dospívajících za svůj vývoj, za jednání při hledání a objevení adekvátních podmínek pro seberealizaci ve společnosti. V tomto kontextu uvažování je nezbytným a reálným úkolem výchovy seznamovat a připravovat mladé lidi i na obtížnosti a překážky v lidském životě, včetně hledání a osvojování si způsobů jejich překonávání.

- Je patrná výrazná orientace škol na efektivnost vzdělávacího procesu, na výkonnost žáka, studenta, projevující se v podobě zvládnutého rozsahu poznatků. Nárůst požadavků na rozsah učiva je velký v závěrečných třídách základní školy a zvláště na středních školách. Pedagogové, vedení snahou co nejlépe připravit žáky a studenty na další studium a ve snaze naplnit požadavek náročnosti, se dostávají do rozporu přiměřenosti učiva, nerespektující plně profilování jedince ve vztahu k jednotlivým předmětům. Výsledkem tohoto jevu je, že mnozí žáci či studenti jsou frustrováni v potřebě být úspěšní, zvládnout požadavky a navozuje se negativní vztah k učivu, ke škole a ke vzdělávání jako hodnotě vůbec. Někteří studenti, aby zvýšenému požadavku na zvládnutí učiva dostáli, redukuje nebo opouštějí mnohé zájmové aktivity (umělecké, sportovní, rekreativní), které fungovaly jako zdroj pozitivních stimulů vyvažování psy-

chické rovnováhy. Neúspěšnost a problémy studijní mají svůj odraz v rodině, často mají dobru v podobě konfliktů s rodiči. Priměřeně nesaturovaná potřeba úspěšnosti ovlivňuje negativně hodnotu sebe sama, míru důvěry v sebe, ve své schopnosti, že se uplatním, zážitek smyslu činnosti, smyslu života, a jedinec pak hledá náhradní zdroje. Tímto náhradním zdrojem se může stát sebehorší parta např. kriminálních jedinců, jen když v ní nalezneme ocenění – hodnotu sebe sama, být i ne prosociální, být i právě opačnou z hlediska společenských požadavků. V tomto momentu i droga se může stát významně žádoucí, stejně tak i trestný čin. (Černíková, 2002)

Je třeba se zabývat analýzou změn ve výchovném klimatu sociálního prostředí (nejen primárního) v důsledku celospolečenských změn a procesů, charakterizujících postmoderní společnost. V těchto souvislostech je pak patrná složitost situace mladého člověka, zvyšující se nároky na něho kladené, vzrůstající obtížnost integrovat se do společnosti, nalézat individualizovaný prostor pro seberealizaci s prosociálním zaměřením.

2.1 Změněné normy v chování

Výzkumný americký sociolog kultury a historik věd Thomas Kuhn poukázal na fakt, že dějiny věd výrazně ovlivňovala určitá schémata v myšlení, jímž se po staletí přisuzovala neměnnost. Čas však potvrdil, že tato schémata se postupně narušovala, zanikala a uvolňovala prostor novým hodnotovým modelům, protože na předešlé hodnoty měly silný vliv nové poznatky, a tak došlo k nevyhnutelné změně. Zároveň s těmito změnami docházelo k – sice pomalé, ale kardinální – změně v chování. Obrovský pokrok v oblasti všech přírodních a společenských věd přinutil lidstvo ve 20. století, aby zásadně změnilo svůj postoj k biosféře, protože v první řadě na její ochraně závisí přežití lidského druhu. Místo toho, aby se člověk nadřazoval nad přírodu, musí se jí přizpůsobit a žít v ní a s ní.

Neznamená to pochopitelně *návrat na stromy*, ale citlivý postoj k Zemi, rozvázně zacházení s jejími složkami. Potom budou lidská sídla budoucnosti co nejpřirozeněji zasazena do krajiny, mezi rostliny a vodní plochy pod čistým nebem a zářícím Sluncem, které bude symbolem nového, rozumného věku. Citlivým jednáním a rozumným přístupem musí člověk dokázat spojit umělost a přirozenou přírodu a předejít tomu, aby působily proti sobě. Do přírodního mechanismu tak už nebudou zasahovat pouze poznatky z oblasti fyziky, chemie a ekonomie, ale hlavně vědomosti z biologie, psychologie a ekologie a ovlivní jej výrazně i společenské vědomí.

V současnosti u většiny střízlivě smýšlejících obyvatel Země převládá názor, že směrem, který jsme naznačili posledními větami, by se měl ubírat vývoj a změny na naší planetě. Pochopitelně v tom případě, jestli technika chce a má existovat spolu se životem a nepostaví se proti němu. Na uskutečnění těchto cílů by však neměla

postučit pouze konstruktivní fantazie, ale mělo by přijít na řadu odstranění všech politických a společenských překážek. Můžeme však doufat, že vnitřní proměny v nás otevrou cestu, potřebnou k přežití.

Jestliže futurologové a rezoluci diskutují o mnoholetých problémech globalizace a upozorňují na růst rozmanitých rizik, od bezpečnostních a ekologických až po vzdělanostní a kulturní, ani pedagogové by neměli trpě přejímat mediálně šířené postoje. Měli by se snažit spoluvytvářet a ovlivňovat budoucnost prostřednictvím svých žáků se znalostí jak dosavadního vývoje, tak možných ztrát v budoucnosti. Měli by s veškerou odpovědností přistoupit k řešení dvou kardinálních otázek: *Co a jak dělat, aby nastupující generace dovedla úspěšně využít příznivých možností, které globalizace přináší? Co a jak dělat, aby dovedla úspěšně čelit negativním vlivům a rizikům probíhající globalizace?*

2.2 Typologie futurologických společností

Vliv nových sociokulturních faktorů na zdůvodněný obraz možné budoucnosti lidstva je základem futurologických scénářů, sestavených z výpovědí mladých západních Evropanů. Jakou podobu bude mít západní společnost v blízké budoucnosti, čím bude charakteristická?

1. Společnost volného času

Ukončit školu a žít! Konečné žít, užít si! Vždyť práci udělají stroje za nás! V pozadí naivně kýčovitě představy blaženého světa nicnedělání stojí všudypřítomná reklama, parky volného času, masový sport, počítačový průmysl, herny, fitcentra a akvadromy, turismus, sexbyznys, baviči a fitrenéři – ti všichni chtějí profitovat z lidského volna (leisure time). Odevšad doléhá: bav se, neměj starost, zaháněj nudu, buď šťastný, dopřej si, užívej si! A tak se k obrazu společnosti volného času formuje typ člověka požívačného, požitkářského, požívajícího a užívajícího – *Homo otiosus*. Člověk nečinný, člověk zahálky, zbavený možnosti osvědčit práci a dílem svou lidskou zralost, je odsouzen k věčnému dětství: *Homo infantilis* – věčně nenasyčený kojeneček.

2. Společnost computerová

Můj počítač je bodem v gigantickém internetu, který mi nabízí všechno, co si jen mohu přát. Volný čas se podobá výkladní skříni, počítá se jím jako řídicí centrála společnosti, která chce jen jedno: komunikaci pro komunikaci, komunikovat kvůli komunikování. Vládnou multimédia. Souhra různých nosičů informací a síťových systémů. Na informačních drahách se hemží novinky, data, loga, ceny, texty, obrazy,

grafika, filmy, hudba, všechny znakové systémy zvou až do noci k nákupům, ke kybernetickému sexu, k telehrám, ke konzumu různých hudebních druhů a žánrů. A za tím vším – neviditelné božstvo – nejbohatší podnikatel světa, Bill Gates, zakladatel Microsoftu; a gigantomanie veletrná, obrovské obrazy a obrovská hospodářská moc firm jako IBM, E-mail, On-line, Apple, Bertelsmann, CeBIT, Newbic, Telecom aj. V záhavě společnosti volného času zbylo ještě něco ze zakoušení reálné skutečnosti. Tady však se prostrá jen virtuální realita a její nositel, *Homo elektronicus*, hledí na elektronickou potopu s bezmyšlenkovitým optimismem.

3. Společnost médiová

Z computerové společnosti se vyděluje varianta médiová. Zatímco u počítače jde ještě o intelektuální aktivitu různého zaměření, zde vládne pasivní zábava. Životní styl určují dokonalé audiovizuální prostředky. Televize nabízí člověku, aby hovořil své touze po pohodlí. Může se kochat a dát unášet iluzemi, které televize dokonale produkuje. Může je kombinovat s dalšími požitky, jako je Cola a Chipsy. *Telekratie* či *mediokratura* otupuje.

Bezbfchým proudem zábavy a zpravodajstvím, které je záměrně utvářeno na základě pečlivé volby a prezentace informací podle míry zajímavosti (senzačnosti) a usměrňování (manipulace). Mediový člověk odkládá své knihy a sešity, přestává číst a psát, nemůže se odtrhnout od pohyblivých a barevných obrázků. Se šťastným pocitem, že „všechno vidíme a jsme všemi viděni“ si neuvědomuje, jak velice nás Orwellův „Velký bratr“ hlídá. Pres mediální informovanost a znalosti všech celebrit se tu formuje jako nový typ člověka – *Homo illiteratus*, člověk nevzdělaný.

4. Společnost fundamentalistická

Zpochybňují tradiční autoritu a přibývající *anomie* ve světě médií vyvolává pocit chaosu a ztráty smyslu. Mnozí lidé hledají cestu z tísně nejistoty a zmatku a uíhají se k různým skupinám, sektám, náboženstvím a rituálům. Ty nabízejí spásu, pocit zakotvení a bezpečí, jejich uzavřené ideologie mají na všechny znepokojivé otázky jednoduchou odpověď, jednou provždy danou a platnou. Zbaveni pochybností, lidé pak absolutizují své víry a pověry, symboly a hesla, vžívají se do role držitelů jediné nepochybnitelné pravdy a cítí se povoláni sfižit ji. Jinovčenci vzbuzují nedůvěru, nelibost až nenávisť. A opět se šíří fanatismus, intolerance, šovinismus. A opět formuje staronový typ člověka – *Homo dogmaticus*, dogmatik, fanatik.

5. Společnost krizová

Tváří v tvář různým ohrožením a rizikům žije člověk ve strachu o své bezpečí, o své zdraví, o svůj život, o své blízké, o svůj majetek. Všude kolem něj číhá násilí, terorismus, kriminalita, epidemie, AIDS, nevyčísitelné nemoci, hlad, bída, opuště-

nost, bezvýhodnost. Šíří se nová lidská podoba – člověk úzkostný, *Homo anxius*. Neurotik a jeho průvodce – psychoterapeut.

6. Společnost katastrofická

Lidé mohou dospět k názoru, že napáchané škody a ztráty světa jsou již nenaopravitelné, hodnoty nevratné, neobnovitelné. Prognózy pokračující devastace a degradace života mohou vést k cynismu. Život v blízkosti katastrof velkého rozsahu, ať již sociálních, ekologických, válečných či nukleárních, vyvolává nové barbarství. „Po nás potopa“ je výrok zoufalce, který se chová jako desperát. *Homo desperatus*, jak víme z literatury a dějin, se snadno slává radikálem, který neuznává ani autority, ani zákony, ani morálku.

Uvedené scénáře nemají vést k odmítnutí volného času, počítačů nebo televize. Mají jen varovat před jejich zneužíváním. *Nechceme se smířit s lidskou omezeností, globálními krizemi a katastrofami. Chceme hájit právo člověka na sebezáchovu a sebezáchovu, na harmonické spolubyví a společenství s přírodou i kulturou. Jež by byl narušen.* Jsme proti tomu, aby globální trh výrobků, výtvorů a idejí byl ovládnut jedinou snahou využít a zpeněžit cokoli, třeba jakýkoli přechod, ano i zvrácený motiv na úkor uspokojení skutečných potřeb miliónů lidí na všech kontinentech. Odmítáme, aby nuda a přesycenost stimulovala stále nové pseudopotřeby pro nabízenou nadprodukcí a nadspotřebu (Blížkovský, 2000).

2.3 Socioekonomické prostředí jako globální problém lidstva

Zmizely sebedůvěra a optimismus. Morální a sociálně-psychologické problémy jsou sice upřednostňovány jako základní pilíře tzv. *svobodné společnosti*, ale jsou stále nabourávány mocenskými zájmy, drogovou kulturou, zvyšující se kriminalitou, terorismem, úpadkem rodinné struktury, devastací životního prostředí a neustálou nukleární hrozbou. Na druhé straně většina světové populace, žijící v tzv. rozvojových zemích (kde i pojem *rozvojové* je důsledkem obrany svědomí bohatých zemí), se snaží o holé přežití pod meilou chudoby, přelidnění a nevědomosti. Nikdy v historii lidstva nebyl zaznamenán tak velký rozdíl v bohatství a životní úrovni mezi zeměmi. Vzhledem k prohlubování tohoto rozdílu se prohlubují i šance a možnosti řešení až k prahové možnosti řešení situace vlastními silami.

Hovoříme často o pojmech průmyslové revoluce – první, druhá, třetí apod. Při tomto členění se opět uvažuje pouze v kontextu průmyslových elit. Přitom je zcela evidentní, že k ukončení průmyslové revoluce zdaleka ještě ve světě nedošlo. Pro dvě třetiny lidstva tento proces teprve začíná. Řešení tohoto problému na světové

úrovni by se mohlo stát i podnětem k překonání ideologické krize Severu – spojit sily s chudým Jihem ve společném boji za rychlou industrializaci světa. I když je dlužno poznamenat, že toto je myšlenka velmi hypotetická a téměř humorná, kdyby nešlo o fakt přežití.

Pro úspěch koncepce *Vzdělávání světa* je především potřebná globální společensko-sociální filozofie, liberální k většině lidí světa. V podmínkách rozdílného socio-ekonomického prostředí realizována být nemůže. Nemůže ani vzniknout jako konstrukce, z logiky samotné, takováto filozofie, její síla, musí být odvozena z ducha lidství, který je společným jmenovatelem lidstva a největším zdrojem lidské energie. Tímto duchem lidství se pochopitelně nemíni žádné náboženství nebo ideologie.

Stejně jako průmyslová revoluce, i pojem lidská práva je dnes obsahem většiny světových dokumentů a prohlášení. Při analýze obsahu tohoto pojmu je nutno opět konstatovat, že jde zatím pouze o proklamaci. Není možno mluvit o lidských právech, nehovořit-li se i o rovnoprávném postavení a stejných možnostech. Nelze od sebe separovat práva a privilegia.

Všichni chudí na světě se chtějí stát bohatými. Při současném politickém a ekonomickém rozdělení světa je šance zmiňovaných dvou třetin světa nereálná. S rostoucí populací se chudí stávají každým dnem chudšími. Majetek světa je rozdělen a je osudovou otázkou, zda světové životní prostředí unese exploataci zdrojů dalších. Proto pesimisté hovoří o blížícím se osudovém dnu, optimisté vidí budoucnost ve skutečnosti, že lidstvo zatím ve své dlouhé historii již přežilo několik osudových dnů a existuje.

Je nepochybné, že nastal proces globalizace světa. A to nejen možnostmi komunikací a provázaností ekonomickou a finanční, ale především v oblasti životního prostředí a únosnosti jeho dalšího zatěžování. Výsledek této globalizace je zatím stále nejistý, protože není nijak regulován a prosazuje se v podstatě živelně, s převládající rolí samoregulačních tržních mechanismů. Globalizace vytváří nové prostředí pro prosazování skupinových komerčních a politických, příp. etnických či náboženských zájmů. Otázka regulace procesu globalizace je otázkou rovněž osudovou. Jak udělat tento proces lidským, jak ho podřídit vyšším humanizačním cílům? Znamená to neprohlubovat izolaci, ale spojovat všechny pokrokové síly světa k utváření společných záměrů. Takováto spojení mohou sehrát významnou roli v prosazování jednotné světové filozofie, filozofie vzdělávání světa nevymáhaje.

Vzdělávání světa se v procesu globalizace stává významným prostředkem, který nelze zaměňovat s cílem, jenž by měl být obsahem již zmiňované filozofie světa. *Vzdělávání světa* může sehrát svoji úlohu jen za předpokladu vytvoření jasných cílů a možnosti i schopnostech organizačních zajištění realizace této myšlenky. Tato záležitost bude asi problémem základním. Vyplyvá to např. ze skutečnosti, že v posledních letech se vydává relativně stále méně prostředků na vzdělávání, že vzdělávání nepatří mezi priority při vyjádření potřeb, že vzdělávání není pojímáno jako investice do lidských zdrojů, ale pouze jako nezbytný náklad. Proto by organizační zajištění projektu *Vzdělávání světa* asi bylo problematické.

Od roku 1992, kdy vyšla známá publikace Ronalda Robertsona o globalizaci, neucházejí ve světě diskuse o novém charakteru společnosti, která už není redukovatelná na určité teritorium, národ, kulturu, případně lokální formu moci (stát), ale týká se celého světa, celého lidstva. Filozofické pozadí globalizace naznačuje celý okruh otázek a prvků, pro které je charakteristické, že patří k sobě. V této souvislosti je vhodné upozornit na Karla Jasperse, který krátce po II. světové válce napsal: *Náš technická doba není jen technicky relativně univerzální..., ale absolutně univerzální (zdůrazňuje autor), protože je celoplanetární. Nemá to jen smysl k sobě navzájem patřícího, ale fakticky odděleného dění, ale je to celek dění, v neustálém vzájemném styku. Dnes se uskutečňuje s vědomím univerzality. Už neexistuje žádné mimo.*

Často se setkáváme s pojmy jako *společnost bez hranic, globální společnost, světová společnost, globalizace lidského chování na sklonku tisíciletí* apod. Francouzský termín *mondialisation*, německý *globalisation*, dokonce i čínský *Quan Qui Hua* dokumentují univerzálnost a světovost problému. V pedagogice existuje směr, nazývaný globalizací, který při vyučování vychází od celku a přirozených situací a usiluje o zachování „životní celistvosti“ do té doby, než jedinec sám nepřistoupí k rozboru této celistvosti přirozeným vývojem.

Globalizace zpočtybňuje **modernu**. Zpočtybňuje v sociologii důvěrně známou myšlenku, že kontury společnosti se překrývají s konturami národního státu. Globalizace ve svých mnohých dimenzích znamená novou pluralitu států. Globálního spojení mezi státem a společností. Globalizace v tomto smyslu znamená rozbití jednoty národního státu a národní společnosti. Vznikají mocenské vztahy nového typu, nové konkurenční vztahy, nové konflikty a nové způsoby překonávání těchto konfliktů.

Je nesporné, že i při ekonomickém pozadí lze rozoznat několik dimenzí globalizace:

- komunikativně-technická dimenze,
- ekologická dimenze,
- dimenze světové organizace práce,
- kulturní dimenze,
- občanská, civilní dimenze.

Podle Ulricha Becka můžeme hovořit minimálně o deseti příčinách globalizace společnosti, které přesahují původní teritoriální a státní charakteristiky:

1. Mezinárodní obchod, jeho geografické rozšíření a jeho interakce, jakož i vznik světové sítě finančního trhu způsobily, že žádný stát na světě nedokáže být na nich nezávislý a od nich izolovaný.

dnes prakticky nemožné zredukovat, p.p. zmonopolizovat informace na úrovni státu. Nadstátní a nadnárodní dosah informačních technologií je evidentní. Podobně můžeme hovořit o světové vědě, o světové vědecké komunitě, o vědeckých objevech, které se stávají někdy pomaleji, někdy rychle majetkem celého lidstva (např. v medicíně, farmácii, v jaderném výzkumu apod.).

3. Rostoucí moc mezinárodních koncernů proniká do stále většího počtu teritorií, prakticky nezávisle na vůli toho kterého státu.
4. Univerzální principy demokracie a nároky na lidská práva, které se prosadily více či méně na celém světě, způsobily, že globalizace se stala nezvratnou.
5. Vzory masové kultury a průmyslu kultury se staly přitažlivými na celém světě, pro naprostou většinu národních společností. Ale ani kultura v užším slova smyslu nezůstává bez vzájemných interakčních vlivů. Do evropské kultury stále více proniká vliv kultury východu, ale i západu. Evropská kultura významně ovlivňuje americkou, zejména jihoamerickou kulturu apod.
6. Vedle politiky států vzniká a rozvíjí se stále víc i mezinárodní politika nestátních organizací, koncernů, ale i organizací jako OSN, OECD, Greenpeace apod.
7. V nové „bezhraničnosti“ se stává práce stále lacinější a kapitál stále dražším a úzkoprofilovějším, což vytváří tlak na nadnárodní a nadstátní formy řešení.
8. Podobně i otázky globální chudoby a boje proti ní nemohou být otázkou „národních“ izolovaných společností. Jednak žádný stát nedokáže otázky chudoby řešit samostatně, jednak by takové zdánlivě samostatné řešení okamžitě vyvolalo celou řadu adekvátních reakcí (např. ekonomické přístěhovalectví a všechny sociální problémy s tím spojené).
9. Otázky globálního ekologického ohrožení mají jednoznačně nadstátní a celosvětový charakter. Např. znečištění životního prostředí, ovzduší, vod na území jednoho státu se okamžitě projeví přinejmenším v sousedních státech (např. Černobyl).
10. Transkultúrální a transnáboženské jevy nikdy nebyly a dnes už vůbec nejsou ohraničené územím státu. Stačí vzpomenout světová náboženství jako katolické náboženství, islám, buddhismus, hinduismus aj.

Je nevyhnutelné doplnit Beckovy příčiny globalizace minimálně o tři průvodní znaky, jakými jsou především nadnárodní a mezinárodní kriminalita, mezinárodní turistika a vojenský světový pořádek. Především mezinárodní kriminalita, organizovaný zločin, se stává stále častěji jevem, který doprovází náš každodenní život. Vedle kriminality se stává neodmyslitelným znakem globalizace mezinárodní turistika. Miliony lidí na světě pravidelně anebo sezónně překračují hranice svého státu, dokonce i hranice několika států. Navazují kontakty, formální i neformální, dočasné, ale i trvalého charakteru. Desetitisíce lidí studuje či pracuje za hranicemi svého státu, osvojují si, nebo se alespoň seznamují s kulturou, sociálními vztahy a zvyky odlišných společností. Tento jev nemůže zůstat bez zpětného vlivu na společnost.

Třetím doprovodným znakem je světový vojenský pořádek, spočívající na mezinárodních konvencích, usilujících o rovnováhu sil. Sem je možné zařadit i výrobu a obchod se zbraněmi a vojenskou technikou (legální i ilegální), který je intenzivnější než drogová kriminalita.

Za zmínku stojí i tolik diskutovaný pojem v postmoderních sociálních vědách, jakým je mládež. Není tím míněna jen větší internalizace v porovnání s ostatními věkovými skupinami obyvatelstva, existence stále většího počtu organizací a programů, zabezpečujících mezinárodní výměnu, zahraniční studium a vzájemné mezinárodní setkávání mládeže, jako nejlepší prostředek v boji proti xenofobii a rasové nesnášenlivosti. Máme tím na mysli především názorovou blízkost a všestrannou spontánní podporu myšlenkám globalizace (se všemi pozitivními a negativními doprovodnými jevy), které jsou jakoby bytostně spjaté s nastupující generací.

Proces globalizace, pro který je charakteristická nadnárodnost a nadstátnost, se stal dnes běžně i kritériem politiky vyspělých států světa ve všech oblastech (ekonomické, právní, vojenské atd.).

Globalizace je novým trendem. Postupuje vzájemným propojováním nejen blízkých regionů či států, ale i velkých částí a kontinentů.

Globalizace má bezvýhradně stoupence, kteří ji považují za prostředek zvyšování a vyrovnávání se sociálně ekonomické úrovní různých zemí světa, rovněž má i výrazné odpůrce, kteří globalizaci považují za jistou formu neokolonialismu.

Globalizace je protikladný proces, který přináší šance, ale i negativní důsledky.

3.1 Počátky globalizace

Globalizace jako komplexní proces celosvětových souvislostí a důsledků regionálních jevů je evidentní zejména od 90. let. Prvky globalizace, resp. problémů globálního charakteru se však začaly projevovat už koncem 60. let, kdy sílilo vědomí ohrožení budoucnosti lidstva celosvětovou krizí. V diskuzi na 23. Valném shromáždění OSN v roce 1968 se zdůraznilo, že „poprvé v historii lidstva vznikla celosvětová krize, která zahrnuje jak vyspělé, tak rozvojové země, krize životního prostředí člověka“. Je zřejmé, že když budou pokračovat současné trendy vývoje, může být ohrožena budoucnost života na Zemi.

Problematika globalizace jako vývojového trendu se stala předmětem samostatné vědní disciplíny **rezolutiky**, která se začala zabývat vysvětlováním globálních problémů lidstva a hledáním možností systémového řešení. (Pozn.: rezolutika navázala na futurologii, vědu o budoucnosti, kterou jako první pojmenoval K. O. Flechtheim na počátku 40. let 20. století a chápal ji jako vědu o filozofii budoucnosti.)

Na teoretická východiště rezolutiky navazuje **globalistika** jako věda interdisciplinární a prognostická, která zkoumá rysy současné doby, megatrendy celosvětového rozvoje a hledá možnosti řešení nových celosvětových problémů.

Problematika globalizace je i předmětem zvýšené pozornosti a úvah odborníků

jednotlivých vědních oborů (ekonomie, politologie, ekologie aj.), které zkoumají specifické aspekty jevů, negativních důsledků a možností využití tohoto objektivně historického trendu ve prospěch společensko-ekonomického a kulturního rozvoje společnosti a jedince.

3.2 Síťová povaha globalizace

Ve slovníku cizích slov se pojem *globální* (z lat. celkový, souhrnný, všeobecný) nejčastěji charakterizuje jako přívlastek, vztahující se na celý okruh jevů nebo otázek, patřících k sobě. Život současného světa je charakterizovaný **vzájemně propojenými systémovými vztahy** na nejrozličnějších úrovních – v globalitě prostoru a času, v lidských vztazích a problémech. Povaha globálního světa připomíná pavučinu: dotyk v kterékoliv části sítě může vyvolat vibrace na jiném, často na velmi vzdáleném místě. Základním pojmem a grafickým symbolem globalizace je proto **globální síť**. Na síti jsou všechny uzly i všechny dráhy rovnocennými prvky. V celosvětové síti globálních vztahů jsou vzájemně a specifickým způsobem, reálně i potenciálně propojené a determinované všechny prvky, celek i jeho části. Je evidentní, že v současnosti nic neprobíhá izolovaně, všechno se musí chápat jako dynamický a mnohovrstevnatý systém, ve kterém je všechno se vším v určitém vztahu.

Globalizaci charakterizuje zhuštění času a prostoru – vzájemná a celosvětová propojenost prostorové a časové vzdálených částí (regionů) do celku. Zvyšuje se rychlost informací, pohybu osob v prostoru a význam zpětné vazby a komunikace na velké vzdálenosti. Sblíží se globální i lokálně (regionálně) – regionální jevy mají celosvětové souvislosti.

Tvoří se stále hustší celosvětová síť institucí, technických, politických, hospodářských systémů apod., mezi kterými jsou vzájemné vazby. V důsledku této propojenosti se násobí počet vazeb, směr a síla vlivů. Proto často i malé události a zdánlivě bezvýznamné děje a náhody mají velké a dalekosáhlé (negativní i pozitivní) důsledky. Současné globální vztahy se liší od minulých vztahů tím, že se zvyšuje jejich četnost (frekvence), hloubka (dosah a počet lidí zapojených do činnosti) a měřítko (rozpět a počet lidských činností a oborů ovlivněných povahou svět). Zvyšuje se vzájemná závislost lidí, povaha a bytí jednotlivce, povaha a stav globální společnosti a lokálních společenstev jsou vzájemně propojené.

3.3 Znaky globalizace

Globalizace je složité, mnohrozměrné jevy a komplexní jevy, který má specifické geopolitické, ekonomické, technické a sociálně kulturní kontexty. Je možné je charakterizovat pomocí některých změn, které nastaly v posledních desítkách 20. století. Jsou jimi:

• **Pluralita vlastnických forem, tržní mechanismus a konkurence** se staly – zejména v důsledku geopolitických změn v Evropě – univerzálními hospodářskými principy ekonomiky světa (mimo některé země). Transformace ekonomiky v bývalých postkomunistických zemích se stala předmětem a součástí globálních začarých procesů.

• V mezinárodních vztazích v té souvislosti byl **nahrazen boj ideologických systémů konkurencí v ekonomické sféře**. Politicko-ideologická bipolarita Východ–Západ, založená na studené válce, vyváženosti dvou velmocí a odlišnosti dvou ideologií – USA a SSSR, byla nahrazena multipolaritou velmocí. Charakterizuje ji hospodářská soutěž několika sobě rovných velmocí, jako je USA, Japonsko, Indie, Brazílie, Čína apod. Globalizace v ekonomice se neustále zintenzivňuje, je to zřejmé z rozšiřování počtu států v jednotlivých pólech silné světové triády: EU, USA a Japonsko.

• Pro globalizaci je charakteristický **prudký rozvoj vědeckých poznatků, komunikačních a informačních technologií**, zejména mikroelektroniky a bezdrátové komunikace. Neustále se zhušťuje a technicky zdokonaluje celosvětová komunikační multimediální síť tzv. informačních superdálavic – vzniká tím síť sítí. Počítač, Internet, elektronická pošta (e-mail), mobilní telefony umožňují globální komunikaci každého s každým, na kterémkoliv místě světa. Jestliže se před několika lety hovořilo o tom, že hlavním fenoménem změny společnosti bude informatizace, ve světle dnešního poznání lze konstatovat, že hlavním fenoménem dneška je globalizace a informatizace se stává jedním z jejích komponent. Rychlost informací v komunikačních sítích způsobuje, že neustále vzrůstá naléhavost a význam investic do informačních technologií. Informace se staly efektivní výrobní silou a nejefektivnějšími investicemi. Nejnovější informace mají strategický význam pro rozvoj vědy, ekonomiky a politiky, ale i pro další oblasti.

• Rychlost je nejen základní podmínkou přístupu k nejnovějším informacím, **rychlost je i sociálním ukazatelem informační vyspělosti společnosti a funkční gramotnosti jedince**. Svět se dnes rozdělil na země, které informační technologie ovládly a země, které je neovládly. Podle informační vyspělosti se dnes rozlišují státy na pomalé a rychlé, resp. země s pomalou a rychlou ekonomikou. Toto rozdělení je podle Tofflera výsledkem rozšíření nového systému vytváření bohatství. Informačně rychlé krajiny se vyznačují bleskovitostí toku – vzniku, šíření a využívání informací. Rychlé ekonomiky pracují na bázi moderní informační techniky, pomalé ekonomiky na bázi zastaralých industriálních technologií.

• Novým zdrojem bohatství národů a světa se staly informace a poznatky. Proto se rychlé ekonomiky rovněž označují jako **ekonomiky informací, resp. ekonomiky poznatkové**. Důležitou roli hraje změna hodnotových orientací obyvatelstva na poznatky jako jeden z hlavních faktorů osobnostního a společenského růstu. Nepopíratelný je význam celoživotního permanentního vzdělávání, zejména na vzdělávání dospělých. Jednotlivci i společnost jsou účastníky globalizačního

trendu, kde poznatky, tj. vzdělání a schopnosti, jsou první a základní podmínkou realizace a úspěšnosti a primární formou kapitálu. Ukazuje se, že v době globální konkurence **nestačí vysoké všeobecné vzdělání ve společnosti**. Paradigmatem nové ekonomiky je **učící se společnost (firma, instituce, podnik)**, tedy nejen učící se jedince. Známe heslo: „Učít se, učít se“ se v globální ekonomice mění i obsahově na: „Učít se učít se!“ (bez čárky).

• Z ekonomického hlediska se globalizace chápe jako permanentní proces fúzování velkých společností do nadnárodních korporací, které svým předmětem podnikání v daném oboru ovládají v některých případech až 90 % trhu. Zkracování vzdáleností a pohyb lidí vytvořily základní podmínky pro dnešní světový systém zboží a peněz. Neustále roste propojenost a homogenita mezinárodních trhů a konkurence, vznikají globální hospodářské sítě, resp. síťové organizace: stále větší počet podniků se stává součástí globálních sítí, včetně bývalých národních. Tyto nepoznájí státní hranice a zeměpisná omezení, stávají se internacionálními. Reálný trh se už neomezuje na jednu zemi, ale orientuje se na celý svět. Zvláštního významu v tomto světě nabývá tzv. „e-business“. E-byznys je charakterizován jako spojení internetových technologií se současnými informačními systémy. E-byznys však znamená i změnu procesů fungování organizací, nejen obchodních společností.

• Konkurence přerůstá do globální **hyperkonkurence** (superkonkurence), která se projevuje nepřetržitým narušením rovnováhy rozdělení sil na světových trzích. Světový obchod roste v posledních deseti letech dvakrát rychleji než hrubý světový produkt. Projevuje se stále rostoucí úloha nadnárodních korporací, které budují kapacity na celém světě, aby optimálně využily příslušné regionální výhody. Nová vlna fúzí a aliancí v letectví, automobilovém a chemickém průmyslu, ale i v bankovníctví vyúsťuje do megasloučení. Výsledkem jsou megakolony a superspolečnosti. Jejich roční obrát převyšuje hrubý domácí produkt malých, ale už i středních zemí. Výrazem globalizace je potřeba a schopnost globální hyperkonkurence. Hyperkonkurence neznamená a nevychází ze zintenzivnění konkurence. Vychází z toho, že konkurenční myšlení je založené na konkurenčních výhodách a ne na komparativních výhodách. Hyperkonkurence je proces nepřetržité tvorby nových konkurenčních výhod. Zahnuje i ničení, zastarávání a neutralizaci konkurenčních výhod. Globální hyperkonkurence vyžaduje nový přístup – globální strategii. Za hlavní symbol globalizace se pokládá globální vidění sebe samého a svého okolí. Odborníci si uvědomují, že hospodářská a politická opatření dnes nemohou být vnímány prizmatem ryze národního pohledu. Naopak, jakékoliv politické či ekonomické rozhodnutí má svůj národní, ale také globální rozměr.

• Globalizaci charakterizují podstatné **sektorové strukturální změny v národních ekonomikách**. V posledních třech desetiletích je ve vyspělých zemích všeobecným trendem **deindustrializační proces**. V zemích Evropské unie dnes pracuje v průmyslu jeden z pěti zaměstnaných. V USA pracuje v průmyslu

jeden ze šesti pracovníků a ve službách pracuje 70 % pracovních sil. Služby získávají v hospodářství globální ekonomiky stále důležitější místo. A to v důsledku toho, že roste jejich úloha v rozvoji společnosti a jedince, dále proto, že se stávají hlavním tvůrcem pracovních příležitostí a v neposlední řadě i proto, že jsou i hlavním faktorem růstu HDP. **Čím je stát bohatší, tím menší podíl pracovníků potřebuje průmysl a větší podíl potřebují služby.** Podle ekonomů je deindustrializace v době globalizace nevyhnutelný a pozitivní proces. Za pozitivní se považuje tehdy, je-li doprovázen růstem celkového objemu produkce sektorů a roste-li význam služeb. Deindustrializace nepůsobí negativně na objem průmyslové produkce: výroba je vyšší než předtím, ale klesá podíl průmyslové produkce na hrubém domácí produktu (HDP). Snižuje se i podíl zemědělství na HDP, oproti tomu stoupá podíl služeb na něm.

3.4 Sociální souvislosti globalizace

Ve společnosti globální ekonomiky se stále více klade důraz na individuální výkon, proto se současná společnost charakterizuje i jako **společnost výkonová či společnost meritokratická**. V principu meritokracie je implicitně obsažen i předpoklad sociální nerovnosti, která je nevyhnutelným důsledkem individuálních rozdílů mezi lidmi v inteligenci či talentu. Tyto individuální rozdíly vyvolávají potřebu poskytnout lidem s vyššími schopnostmi též vyšší odměnu – finanční i společenskou. „Meritokracie je společnost, ve které existuje a není nikterak zakrývána sociální nerovnost. To, co ji odlišuje od ostatních typů společnosti je, že nabízí volné šance v soutěži o moc a ocenění.“ V meritokratické společnosti by proto neměly existovat sociální bariéry, které by bránily přeměně schopnosti jedince na vzdělávací výsledky a tím v jeho profesní úspěšnosti, měly by se vytvářet ekonomické a sociální podmínky pro celoživotní vzdělávání.

Zvyšují se a specifikují se nároky na sociální a lidský potenciál. Lidské zdroje jsou nejdynamičtější a nejsložitější složkou a limitujícím faktorem výrobní a sociální síly. Globalizace vyžaduje nejen globální nasměrování výrobků, informací, aktivit, ale i globalizaci lidských zdrojů. Vytváření globální personální strategie v podobě firemní sítě lidských zdrojů vedlo v mnohých nadnárodních společnostech ke sjednocování firemních vizí a hodnot a následně k efektivnějšímu řízení a k vyšší výkonnosti. V důsledku tohoto trendu se v podnicích zvyšuje význam světa **interorganizačního a klesá význam světa intraorganizačního: roste potřeba meziorganizačního řízení. Investice meziorganizační jsou mnohem efektivnější než investice do intraorganizačních změn.**

Globalizace zvyšuje nároky na specifické lidské vlastnosti, schopnosti a výkonnost jednotlivců (jako rodič, řádový pracovník, manažer apod.), **skupin** (rodiny, firmy, organizace apod.), **společností jako celku** (civilizace, národní společenství, etnické skupiny apod.).

Zvyšuje se význam investic do rozvoje lidských zdrojů. Rozvoj lidských zdrojů představuje aktivity, které podporují rozvoj vrozených i získaných osobních vlastností jedince, rozvíjejí schopnosti koncepční tvorby, poznání, využívání lidského potenciálu.

V procesu globalizace se zvyšují rizika a tím roste význam odolnosti subjektů (fyzických i právnických) vůči nim: schopnosti překonávat bariéry, mobilizovat vnitřní potenciál a spojovat síly jednotlivců do synergetického efektu.

Globalizace se chápe jako protikladný proces jak ve svém důsledku, tak ve svém průběhu. Někteří prognostici uvádí, že pozitivní efekty z globalizace získávají nadnárodní korporace a negativní efekty, zejména sociální dopad, jdou na účet národních vlád. Jiní upozorňují na to, že globalizace prohlubuje rozdíly mezi skupinou ekonomicky nejrozvinutějších států světa a stále početnější skupinou ekonomicky zaostávajících států.

4. Vymezení sociální deviace

Odborné pojmy mají být minimálně zatíženy ideologicky a hodnotově. Pojem sociální deviace, jímž rozumíme či označujeme každé sociální chování (individu nebo skupiny), které porušuje nějakou sociální normu a je proto určitou částí společnosti odmítáno, k takovým pojmům rozhodně patří. Je dosti široký, protože nevypovídá o konkrétní normě, od níž se chování odchyluje. Dostatečně neutrální, protože nevypovídá ani o tom, zda směr odchylky je pozitivní nebo negativní. Je i emocionálně indifferenční, protože neříká, zda dané konkrétní deviantní chování je *dobré* či *špatné*.

Tento pojem má ještě některé další přednosti, například tu, že se v něm předpokládá, že deviace se mění v závislosti na kulturním prostředí, na sociálním prostoru a času, a naopak nepředpokládá, že se lidé mechanicky dělí na *normální* a *deviantní* – nabalárá proto vlastní k toleranci a porozumění, nejen k odsouzení a trestu.

V tomto ohledu se pojem deviantní chování významně odlišuje od podobných pojmů, které však nesplňují podmínku hodnotové a emocionální neutrality, jako je například *negativní sociální jev* (některé negativní sociální jevy nemusí být porušením žádné obecně akceptované normy, například individuální automobilismus), *protisociální chování* (ne každá deviace je protisociální, protože existuje deviace pozitivní), *protiprávní nebo trestné chování* (některé sociální deviace nejsou pod právní normou). Snad právě pro tyto evidentní přednosti nebyl pojem deviantní chování po dlouhou dobu akceptován. Do poloviny osmdesátých let minulého století nebyl v obecně uznané pojmové výbavě oficiální marxistické sociologie. Teprve když sovětská autoři v čele s akademikem *Kudrjavcem* pojem rehabilitovali a dokonce se pokusili o světoznámou obecnou teorii deviace, byl pojem legitimizován i u nás.

Pojem sociální deviace tak zahrnuje rozmanitá chování, jevy, jevy, které nás trápí a znepokojují. Každá společnost v přechodu – a naše společnost se nachází v tomto smyslu v situaci bezprecedentní – je přímo nabita deviantními jevy.

4.1 Vývoj názorů a koncepcí na deviantní chování

Je vcelku obecně přijato, že existují čtyři základní obecná vymezení teorii deviantního chování, z nichž každá má své klasiky, své přednosti a svá omezení:

1. **teorie kulturního přenosu**, která tvrdí, že deviantní chování je naučeno stejným způsobem jako chování konformní, totiž interakcí s jinými lidmi, a proto vzniká v určitých subkulturách, v nichž je pokládáno za normální;
2. **teorie strukturálního tlaku**, která předpokládá, že v každé společnosti vznikají situace či dokonce dlouhodobé stavy, na něž určitá část populace reaguje chováním odchylným od normy (tradiční teze, že *chudoba plodí zločin, bída vede k prostituci*);

3. **kontrolní teorie**, která vysvětluje deviantní chování oslabením nebo absencí sociálních kontrol, protože vychází z předpokladu, že je nutné si klást nikoliv otázku „proč lidé devijují od normy“, jak činí většina teorií, ale naopak „proč jsou lidé konformní“ (a odpovídá – protože existuje sociální kontrola);
4. **etiketizační teorie**, která deviaci chápe jako výslednici efektivního označování některých lidí za devianty jinými sociálně významnými lidmi.

Zatímco první tři teorie jsou *klasické*, reprezentuje je např. *Sutherlandova* teorie diferenciální asociace, *Durkheimova* teorie anomie, *Mertonova* teorie adaptivních mechanismů aj., poslední patří již do skupiny teorií novějších.

V posledních desetiletích došlo k některým dosti významným posunům v pojetí tzv. deviantního chování. Tyto posuny nebyly zatím v naší literatuře téměř zaznamenány a analyzovány, ačkoliv jejich význam je stěží přehlédnutelný. Tradiční pojetí, které soustřeďuje svou pozornost na osobnost devianta a na etiologii deviantního chování, tj. na hledání jeho *sociálních korelací*, tím sice není znehodnoceno, tím méně vyvráceno. Novější koncepce však poukazují na některé další aspekty deviantního chování, a to z poněkud jiné perspektivy. Tyto teorie vznikly ovšem v podstatně odlišném sociálně kulturním kontextu (zejména ve Spojených státech), poukazují však na některé obecnější aspekty problému.

L. Wood zrekapituloval vývoj názorů na deviantní chování v západním sociologickém a sociálně psychologickém myšlení takto:

1. **koncepce sociální patologie** (1900–1935), které stojí na premise, že špatné podmínky produkují špatné lidi a vice versa, což ovšem implicitně znamená nekritickou akceptací hodnotového řádu středních vrstev;
2. **empiricismus** (1925–1945), který aplikuje pozitivistickou metodologii, se soustřeďuje většinou pouze na deskripci výskytu deviantních jevů a jejich korelace s některými vybranými, zejména ekologickými faktory (chcagská škola), což znamená absencí teoretické interpretace a ústup od axiologického pohledu na problém;
3. **individuální patologie** (1930–1960), která akcentuje elementární individuální mentální poruchy;
4. **strukturalismus** (1945–), který sleduje vliv makrostrukturálních i mikrostrukturálních faktorů na vznik deviantního chování, prosazuje teorii konsensu, který je deviací narušen, přičemž opomíjí otázku, jak se deviant deviantem vlastně stává;
5. **symbolický interakcionismus** (1950–), který se naopak zabývá studiem *deviantní kariéry*, tj. tím, jak se individuální uči deviantní roli, přičemž však abstrahuje od makrostrukturálních determinantů a devianta situuje do jakéhosi sociálního vakua;
6. **naturalismus** (1960–), reprezentovaný zejména etnometodologickými výzkumy a etnografickou kriminologií, který se zabývá tím, jak se deviance formuje v každodenním životě;

7. **labellingová teorie** (1965–), která klade důraz na proces identifikace osob jako deviantů a jejich reakci na tuto nálepku (label); a konečně
8. **konfliktní teorie** (1968–), která odvozuje deviance přímočaře z třídního charakteru norem a třídního konfliktu.

Je zřejmé, že v této rekapitulaci není hranice mezi disciplinami ani zdaleka jednoznačná. Především je z tohoto schematického výčtu patrná povaha posunu, který se udal: pozornost se obrací od osob, které porušily pravidla k osobám, které pravidla tvoří a manipulují jimi, eventuálně od deviantů a deviantního aktu k veřejnosti, která akt jako deviantní posuzuje. Tato změna perspektiv není ovšem nezbytně nutná a je třeba upozornit, že nejde – alespoň ve většině koncepcí – o obhajobu deviantů, jako spíše o snahu prokázat, že žádný akt sám o sobě není *inherentně deviantní*, ale že se deviantním stává ve složitě interakci mezi normou, aktem, tváří, tváří a realizátorem práva a veřejností.

Původní koncepce deviantního chování, tradičně reprezentované durkheimovskou tradicí a rozvinuté Mertonem ve známém schématu adaptivních mechanismů, založených na volbě mezi společensky schválenými a neschválenými prostředky a cíli, vycházely v podstatě z předpokladu lidské racionality a odpovědnosti, z předpokladu, jehož kořeny sahají až k počátkům liberalismu.

V těchto koncepcích je člověk postaven do situace racionální volby, kdy vybírá mezi chováními, které je sociálně přijatelné a chováními, které *společnost* klasifikuje jako porušení normy: chování je *nemravné* nebo *protiprávní*, protože jedinec zvolil *nemravný* či *protiprávní* způsob dosahování určitého cíle. Cohen (1966) toto stanovisko formuluje tak, že odvozuje existenci pravidel a norem z elementárních potřeb koordinace lidských kolektivních aktivit: každá společná činnost vyžaduje existenci pravidel, avšak pravidla sama se *nepřekládají* v činnost automaticky, protože vyžadují podřízení se, disciplínu, úsilí, subordinaci atd. Obecněji – podřízení momentálního individuálního zájmu potřebě kolektivní činnosti. Již v tomto předpokladu je ovšem zabudována možnost deviance od normy. Nadto účast aktéra v jedné aktivitě může interferovat do jiné aktivity, kterou aktér pokládá za důležitější, takže *každé pravidlo vytváří možnost deviance*.

Jakkoliv jsou jasné sociální kontexty potenciálně deviantního chování, těžší bylo i nadále v akterovi a jeho racionální volbě nebo v situaci, která určitý typ volby umožňuje či přímo nabízí. Tak se v podstatě krystalizovaly tři teorie deviantního chování (jako *čisté typy*):

1. **teorie kinds-of-people**, která předpokládá, že existují určité typy či *drůhy* lidí, které mají tendenci volit chování, jež je mimo normu;
2. **situční teorie**, která naopak předpokládá, že v určitých situacích, které navozují možnost deviantního chování, *může každý udělat totéž* (extrémní stres, provokace, příležitost);
3. **konjunktivní**, tedy v podstatě *hybridní teorie*, která tvrdí, že v určitých situacích se určitý druh lidí bude chovat určitým způsobem.

Prototypem prvního typu teorii jsou dnes již poněkud anachronicky znějící teorie biosociální (*Lombroso, Hooton* a později genetické teorie), ale také sutherlandovská teorie sociálního učení deviací: člověk se v určité subkultuře naučí pravidlům deviantního chování, která jsou v ní přenesena a učena jako každá jiná pravidla, čímž ovšem *via facti* vstupuje do kategorie lidí, kteří budou volit deviantní formu reakce na situaci. Příkladem druhého typu je teorie *nelegitimní možnosti*, kterou rozvinuli *R. A. Cloward a L. B. Ohlin* (1960) a jež je reakcí na *Mertonovu* teorii anomického chování. *Merton* správně upozornil na různé možné reakce, ale pomínil jejich determinantu, kterou autoři sledují ve *struktuře nelegitimních možností*: jen tam, kde existuje soubor nelegitimních možností dosahování určitých (většinou společensky akceptovaných) cílů, existuje také možnost vzniku subkultur, které se na exploataci těchto možností orientují. *Cloward a Ohlin* pak rozlišují subkultury kriminální (racionální aktivita orientovaná zejména k ekonomickému zisku), konfliktní (agresivní, násilná aktivita) a únikové (retreativní, zejména narkomanie, alkoholismus). Tato koncepce sice rozšiřuje výkladové možnosti klasické anomické teorie durkheimovsko-mertonovského typu, ale je zatím jen málo empiricky podložena. Podobně jako někteří autoři, o nichž se ještě zmíníme, předpokládají, že neexistuje *inherentně deviantní akt*. Lze předpokládat, že neexistují ani *inherentně nelegitimní možnosti*: fundamentální sociologické dilema spočívá v tom, že všech legitimních prostředků může být užito stejně tak k plnění, jako porušení norem (*Cohen*). Tím se přirozeně dotýkáme obecnějšího problému, totiž problému normativního, a tedy koncepcí mravního relativismu. Zde pak je onen filozofický bod obratu, na němž spočívají novější koncepce deviantního chování, které se odvracejí od *normativního absolutismu* ve jménu, jak tomu říká jeden z protagonistů těchto koncepcí *Jack Douglas*, *commonsensical existential theory of social rules*, teorie, která *akceptuje pravidla jako nutné problematické v konkrétních situacích*.

Je mimo pochybnost, že tradiční teorie deviance skutečně spočívaly na problematickosti *sociálního řádu*, na předpokladu *danosti* sociálních norem. Otázka, odkud se normy berou a jak vlastně fungují, nebyla prakticky vůbec kladena: deviantní chování narušovalo normu, která je jaksi *předem dána*, narušovalo etablovaný sociální řád, který nemohl být a nebyl zpochybňován. Odtud také inherentní a nepochybný konzervatismus všech klasických teorií deviantního chování. Jejich sociálně psychologickým a filozofickým komplementem jsou teorie, které předpokládají, že *deviantní potenciál*, sklon k deviantnímu chování je zabudován v lidské přirozenosti (klasicky u *Hobbesa*, nověji v psychoanalýze), takže sociální represe je nutné obrácena právě proti ní (*Marcuse* aj.).

Novější teorie vycházejí z empiricky proěřeného faktu kulturní variability hodnocení určitých aktů jako deviantních (*Cohen* uvádí výsledky zkoumání sexuálního chování u 110 společenství, v nichž pouze incest, únos a znásilnění vdané ženy jsou kvalifikovány jednoznačně jako deviantní a tedy trestány), z čehož se odvozují dva negativní a dva pozitivní závěry. Negativní závěry:

1. deviance není inherentní vlastností určitých forem chování, ale je vlastností, kterou na ně klade veřejnost;
2. pravidla, normy nemají absolutní charakter, tzn. neplatí předpoklad *absolutistů*, že normy
 - ❖ jsou nutné,
 - ❖ jejich význam je jednoznačně určitý,
 - ❖ jsou kompletně uspořádány pro všechny možné situace,
 - ❖ jsou univerzální,
 - ❖ jsou nadčasové,
 - ❖ jsou sankcionovány nezávisle na individuálních členech skupiny.

Pozitivní závěry jsou pak tyto:

1. deviance je funkcí vnímání a hodnocení určitých forem chování společenstvím, jehož se akt týká nebo jež je s ním seznámeno;
2. deviance je funkcí sociální kontroly – oficiální (tvůrců práva, realizátorů sankcí atd.) i neoficiální (veřejné mínění, skupinové hodnocení).

Na bázi těchto čtyř předpokladů se pak formulovalo několik teorií, které se liší mírou právního a morálního relativismu. Stručně probereme pět reprezentativních teorií tohoto typu – etnometodologickou, teorii labellingu, teorii primární a sekundární deviance, teorii absurdity a tzv. radikální teorii.

Etnometodologická teorie, jejímiž hlavními reprezentanty jsou *Cicourel* a *Sudnow*, se od počátku zabývala problematikou zejména juvenilní delikvence a *mechanikou* procesního řízení, praktikami policistů, vyšetřujících orgánů atd. Obecná etnometodologická teze zní tak, že podstatu práva nelze vůbec pochopit z právních norem, ale pouze z toho, jak je jimi manipulováno, jak jsou interpretovány, vyžadovány a aplikovány v každodenním životě. Etnometodologie chce *uchopit právní jevy, stavy a činnosti jako konstituované sociálně organizovanými činnostmi a procedurami* (Grace, 1978). Odtud tedy zájem o to, jak je norma vztažena ke konkrétní situaci, pro niž musí být vždy znovu redefinována, reinterpretována. Podstatným prvkem této koncepce je orientace na *mechanismus* fungování normativního řádu, který je pojat jako *inherentně problematický*, nikoliv jako absolutně bezproblémově daný. Deviance je produktem interpretace, která závisí na symbolickém univerzu, v němž se realizuje. Je tedy úzce spjata s jazykem a komunikací na jedné straně a s konkrétní situací na straně druhé. Etnometodologové také upozornili (a empiricky doložili na policejních a soudních praktikách) na to, že tyto interpretační procedury a situační podmíněnost určitého aktu znevýhodňují ty, kteří jsou a priori situováni do kategorie potenciálních *pachatelů*: týž akt je posuzován jinak, je-li jeho pachatelem příslušník *střední třídy* nebo černošské menšiny. Etnometodologie také svěbytným způsobem navazuje na *ekologickou tradici*, když poukazuje na to, že v určitých lokalitách se deviance a priori očekává, zatímco v jiných se a priori nepředpokládá.

Teorie labellingu, tzv. etiketizační teorie, patří dnes k nejrozšířenějším teoriím deviance. Za její zakladatele jsou pokládáni *Becker*, *Erickson*, *Kitsuse* aj. V této koncepci se především odlišuje porušení normy, které je objektivním faktem, od deviance, která je aktem interpretačním, aktem *přisouzení, připsání, hodnocení* určité formy chování jako deviantní. Etiketizační teorie umožňuje analyzovat více fenoménů než tradiční koncepce již proto, že bere v úvahu i ta chování, která jsou označena jako deviantní, ať nedošlo k porušení normy, a pak i ta, kde k porušení sice došlo, ale nedošlo k označení.

Reiss věc formuluje aforisticky tak, že *krást ještě neznamená být definován jako šloď*. Jistým problémem etiketizační teorie je to, že v ní zatím není dostatečně jasně vymezen mechanismus připsávání deviance a nejsou specifikována prostředí (skupiny), která *nálepkování* provádějí. Ukazuje se, že v tomto bodě se etiketizační teorie objektivně stýká s teorií deviantních subkultur, kde probíhá proces jakési *obrácené etiketizace*, který je důsledkem fungování sociálních kontrareferentů (*Sutherland*).

Fenomén označování je znám, ale nebyl dosud uchopen v jednoduché konkrétní koncepci. *Ossowski* ukazuje, jak týž akt *označení* určím je v různých situacích odlišně interpretován – od absolutně pejorativního hodnocení až po udlňování čestného titulu *démocrateur patriote* za Francouzské revoluce. Etiketizační teorie v některých svých proudech akcentuje význam mocenských struktur (v jiných naopak roli neformálních skupin): *konečné rozhodnutí, zda akt je nebo není deviantní, závisí na tom, jak jiní, kteří jsou sociálně významní mocí a vlivem, tento akt hodnotí*, píše *R. R. Bell*. Odtud je ovšem již jen krůček k tzv. radikální teorii, která za deviantní činí odpovědné ty, kdo právní (normativní) řád ustavují, tedy *mocné*, kteří vždycky defavorizují nižší vrstvy a *omlouvají* vyšší.

Etiketizační teorie se dá aplikovat i na jednotlivé deviantní jevy, a to poněkud odlišně, než bývá zvykem v tradičních koncepcích. Tak například prostituce je do značné míry také produktem označování a interpretace. Na druhé straně však *označování* jako hodnotící akt má současně *mrazně odstrašující* funkci: *McCaghy* ukazuje, že prostitutka v USA je *nejlépe placenou zaměstnanou ženou*, a přesto *ekonomický stimulans* nedostáváje k tomu, aby se prostituce stala *masovou záležitostí*, právě proto, že *prostitutka ztrácí úctu tím, že ji morální systém odmítá*. Toto morální odmítnutí není ovšem ničím jiným než právě etiketizací.

E. Lemmert formuloval *teorii tzv. primární a sekundární deviance*, která je v úzké souvislosti s etiketizační teorií. Analyzoval totiž důsledky označování určitého chování jako deviantního. Za primární deviance pokládá *Lemmert* porušení pravidla či normy na základě *originálního zdroje* situačního, psychologického nebo fyziologického: například pití jako reakce na smrt blízkého, na úpadek, sociální pokles apod. Zatímco primární deviance je *snadno pochopitelná*, je sekundární deviance fenoménem daleko složitějším, protože je již výsledkem reakce individua na označení jeho chování jako deviantního: *Sociální reakce ve formě labellingu nebo oficiální typizace a následná stigmatizace vede akter, k rekonstituci jeho Já*. Sekundární deviance je tedy vlastně *zdvojenou* reakcí: je reakcí aktera na reakci veřejnosti

na jeho primární deviaci, která se může stabilizovat, stereotypizovat a přejít až k akceptaci deviantní role. Je totiž známo, že deviantní akt nutně neimplikuje deviantní charakter. Deviantní role se tak v *Lemmerťově* koncepci ustavují spíše v důsledku sociálního působení a tlaku, nikoliv jako akt volby.

Problémem *Lemmerťovy* koncepce je ovšem to, že se podstatně omezuje význam primární deviace, že se etiologie deviantního chování odsunuje do druhého plánu a dále, že se nepředpokládá možnost změny aktéra, možnost jeho resocializace, možnost aktivní, eventuálně dokonce *sociálně organizované* obrany proti vzniku sekundární deviace. Přes tuto jednostrannost ovšem *Lemmerťova* koncepce poukazuje na význam dost opomíjeného fenoménu, jímž je stigmatizace jako důsledek etiketizace: stigmatizovaná osoba nezdá se jednat na principu sebesplněního procestu, jedná tak, jak se očekává, že bude jednat, totiž *deviantně*. Na tento jev – v makrostrukturalním kontextu – upozornil *Kwasniewski*, který zdůrazňuje, že původně náhodné nebo situace podmiňované normy obvykle nekonzultuje, jestliže nekonzultuje deviaci situace a jestliže nepůsobí mechanismy sociálního oslabení, který devianta odsouvá na sociální okraj. I zde je jen krůček k radikální teorii, která interpretuje deviantní chování jako *reakci normálního člověka na nenormální sociální podmínky*. Takovými nenormálními podmínkami však může být nejen *objektivní situace*, ale také fakti permanentní stigmatizace, apriorní nedůvěry, přílišného rigorismu v posuzování jednání devianta, který se snaží akceptovat sociálně konformní roli atd.

Teorie absurdity je odvozena z inspiračních zdrojů existencialistických. Západní teorie absurdity vychází ze známé knihy *Lymanovy* a *Scottovy* (1971). Klasické teorie deviace jsou založeny na předpokladu racionality a významovosti sociálního světa. Jestliže však tento předpoklad neplatí, a podle stoupenců této teorie vskutku neplatí, pak se člověk nutně nachází v situaci absurdity, v níž hledá pravidla, která nejsou, aplikuje pravidla, která neplatí, chová se podle pravidel, jejichž dodržování nikdo nevyžaduje a naopak. V moderních společnostech jde přitom o univerzální fenomén, protože jejich komplexnost, proměnlivost a složitost znemožňuje jasnou orientaci v tom, co platí a co se vlastně vyžaduje. Deviace tak vzniká *nechtěně*, mimovolně, je produkována komplexitou moderních společností: *Protože americká společnost je tak komplexní, tak otevřená, tak proměnlivá a pluralistická a protože pravidla a jejich porušování jsou tak fundamentálně problematická, můžeme právem očekávat, že členové této společnosti často pocítují užiti pravidel jako absurdní*.

Je-li teorie absurdity napájena ze zdrojů existencialistických, je **radikální teorie** inspirována extremisticky interpretovaným marxismem. V nejdůležitější verzi se radikální teorie redukuje na tvrzení, že právní a vůbec normativní řád společnosti je věc jen a jen mocných, že řeči o právu a spravedlnosti jsou jen politickou rétorikou a že teorie hodnotového konsensu je čirý výmysl a mýtus akademické sociologie. Významný reprezentant této koncepce *R. Quinney* říká, že *teorie deviace slouží prostému cíli ospravedlnit existující sociální řád. Ve všech těchto teoriích je etablo-*

vaný systém považován za daný, co je vzato v pochýbnost, je odklon od řádu a jeho ohrožení. Radikální sociologové (např. *Chambliss*) i psychologové (*D. W. Johnson, K. Ring*) tvrdí, že normy vyjadřují vždycky zájem jen vládnoucí třídy a že jejich univerzalizace je jakýmsi *mýťotvorným procesem*: o tom, co je a co není deviantní, rozhodují mocní a tedy oni jsou odpovědní za to, co bude jako deviantní označeno a postíženo sankcí, oni rozhodují o kriminalizaci a dekriminálnízaci určitých forem sociálního chování. Radikální teorie, která přechází do rámce sociální psychologie svým jednostranným *makrostrukturalismem*, oprávněně poukazuje na třídní charakter práva i morálky, na nerovnou distribuci moci, na určité mechanismy *konstrukce konceptu zločinu* (crime control is class control). Opomíjí však některé elementární skutečnosti, například existenci *základních norem lidského soužití*, nadřazenost některých mravních norem atd. Ve svých politických konsekvencích ústí *radikální teorie* v explicitní anarchismus.

4.2 Sankce a sociální kontrola v kontextu sociální deviace

Deviace má univerzální charakter, to znamená, že existuje ve všech společnostech, všude tam, kde lidé spolu přicházejí do styku a žijí ve skupinách. Neexistuje žádná společnost či kultura, která by měla zcela konformní chování svých členů s absolutní absencí deviace.

Deviaci můžeme definovat jako nepřizpůsobení se dané normě nebo sadě norem, které jsou významným množstvím lidí akceptovány v určité komunitě nebo společnosti. Z této definice vychází i většina sociologických teorií.

Podle tradičního názoru *T. Hobbes* se člověk v dávnověku nacházel v tzv. **přírozeném stavu**, který byl charakteristický tím, že v něm individuum mělo pouze práva, ale žádné povinnosti. Každý byl svým vlastním soudcem a mohl dělat vše, co on sám chtěl bez toho, aby mu někdo do tohoto práva zasahoval. Protože neexistovaly žádné zákony, žádná závazná pravidla pro všechny, nemohla existovat ani konformita, ani deviace, vše bylo dovoleno. Tento stav však byl *válkou všech proti všem*, a proto nemohl uspokojovat přirozenou lidskou potřebu jistoty. Pro dosažení této záruky se tak lidé zřikají svých přirozených práv a uzavírají spolu tzv. *přirozenou smlouvu*, sdružují se do společnosti a stanoví pravidla, která jsou závazná pro všechny. Teprve se vznikem zákonů a všeobecně závazných společenských norem se tedy člověk stává buď konformním (normy respektuje) nebo deviantním (normy porušuje).

Normy můžeme respektovat na základě vlastního přesvědčení o jejich správnosti, ale většinou budeme pravidla dodržovat proto, že s jejich porušením je spojena sankce. Všechny sociální normy jsou doprovázeny sankcemi, které slouží jako ochrana proti nekonformitě. Sankce je tak jistou reakcí na chování jednotlivce nebo skupiny, která má zajistit, aby chování bylo v souladu s danou normou.

Sankce mohou být především **pozitivní** (udělení pochvaly za konformitu) nebo **negativní** (trest za chování, které není konformní), ale mohou být též **formální** (tam, kde existuje speciální skupina lidí nebo organizace, jejímž úkolem je zajišťovat, aby určitý druh norem byl dodržován) či **neformální** (jež více spočívají na spontánní reakci okolí než na organizovanosti).

Všude tam, kde budou existovat pravidla a sociální normy, jejichž dodržování bude kontrolováno, bude existovat i institut sociální kontroly.

Chování, které má být konformní, musí být kontrolováno, aby byl zajištěn soulad s danými normami. Konformita, deviance a kontrola spolu úzce souvisí. Pokud má společnost fungovat, musí mít vybudované mechanismy, kterými své členy přinutí ke konformitě se sociálními normami. Základní kontrolní mechanismy mohou být dvojího druhu: **vnitřní kontrola** (aktér kontroluje sám sebe) a **vnější kontrola** (aktér je kontrolován okolím). Tyto dva druhy kontroly mají tendenci působit simultánně.

Vnitřní kontrola může existovat u toho, kdo má vytvořeny individuální kodexy příslušného chování. Tato sféra může být ovlivněna celou řadou faktorů: pozitivním sebehodnocením, silou ega, mírou frustrační tolerance či pocitem sociální odpovědnosti apod. Jednotlivé kodexy správného chování jsou vytvořeny v procesu socializace.

Vnější kontrola je vystaveno chování jednotlivce ze strany jeho okolí. Nositelé této kontroly mohou být vrstevníci, přátelé, rodiče, případně lidé, se kterými je daná osoba v úzkém kontaktu (neformální kontrola) nebo soudy, policie, vězení, psychiatrické léčebny apod. (formální kontrola) jako speciální orgány a organizace, které byly vytvořeny proto, aby aplikovaly nátlak na jednotlivce s cílem dosáhnout konformity jeho chování. Formální systém společenské kontroly (v podobě trestů) pravděpodobně nejvíce zabraňuje lidem, aby se chovali deviantně vůči těm pravidlům, která jsou obsažena v zákonech, tedy těm normám, na jejichž dodržování společnost trvá.

Deviantní chování se však nevztahuje pouze k jednotlivci, ale zahrnuje i jednání celých skupin. Se zvyšující se solidaritou a integrací skupiny může deviance dokonce růst.

Existuje mnoho přístupů k výkladu deviantního chování. Různé teorie soustřeďují svou pozornost na proces socializace, rozbor faktorů podporujících deviaci, případně se zaměřují na sociální kontext, ve kterém ke vzniku deviaci dochází.

V základní rovině můžeme rozlišovat tři základní skupiny teorií deviance: **biologické**, **psychologické** a **sociologické** – které však nic nevypovídají o tom, jak deviaci chápe lékař, kněz, soudce nebo sociální pracovník, tedy všichni ti, kteří každodenně přicházejí do styku s těmi, kteří jsou definováni jako devianti.

V průběhu vývoje se vyčlenilo několik *tradicionálních* pohledů na deviantní chování – **absolutistický**, **morální**, **medicinský** a **statistický**:

❖ **Absolutistický pohled** je historicky nejstarší. Jeho základem je představa spo-

lečenských vědců a nakonec i běžných aktérů, podle níž ve společnosti existují

zcela jasná sociální pravidla, která jsou zřejmá a srozumitelná pro všechny lidi. Jiné chování je nepřipustné – deviantní. Tato pravidla však neplatí pouze v dané společnosti, ale vztahují se na všechny společnosti, a proto určitý deviantní akt bude deviantním aktem bez ohledu na sociální kontext, ve kterém se odehrával. Absolutistická perspektiva vychází z předpokladu, že každý člen společnosti souhlasí s určitými pravidly a sociálními normami – pokud ne, je deviantem a společnost má právo i povinnost se k němu jako k deviantovi chovat – kontrolovat, soudit, trestat. Protože je zcela přesně vymezeno pravidlo správného chování, tak je jednoznačné dno i chování nekonzformní, a to bez ohledu na sociální prostředí, které tvoří totožnost jednání ovlivnit nemůže. Jevy jako prostituce, užívání drog, krádeže či vraždy jsou tak deviantní ve všech dobách a kulturách. Tento pohled byl značně populární a rozšířený nejen mezi sociology a jinými humanitními vědci, ale především v samotné veřejnosti.

❖ **Z morálního pohledu** je deviance nemorální a asociální. Určené chování je (podobně jako z absolutistického pohledu) jako deviantní označováno ve všech situacích a ve všech společnostech. Toto tvrzení je však ještě doplněno předpokladem, že deviance je špatná a zlá. Ti, kteří se chovají deviantně, jsou zcela zákonitě nemravní, asociální a zlí. Podobně jako absolutisté i moralisté předpokládají, že ve společnosti existují dva druhy lidí (kterým odpovídají dva druhy chování): **morální nedevianti** a **neamorální devianti**. Deviantem se člověk rodí, nemorálnost ho poznamenává duševně i fyzicky a společnost mu pouze přisuzuje příslušnou nálepku. Postižené dítě narozené vinou lékařů nebo díky ekologicky *čistému* prostředí, svobodná matka bydlící se svými dětmi na malé vesnici, podnikavý soused, jehož fyziognomie vypovídá o židovském původu, spoličák, který se chová *divně* – ti všichni mohou být potencionálně označeni za morální devianty a vyobcování z dané společnosti pro svou odlišnost, a tím i špatnost.

❖ **Medicinský pohled** je jedním z dalších přístupů, který své současné místo našel i v současné sociologické literatuře v rámci tzv. **sociální patologie**. Deviantní chování bylo označeno jako esenciálně patologické, tj. jako příznak společenské nemoci. Mezi lidským a společenským organismem je vedena analogie. Deviance je považována za nemoc a za produkt nesouladu mezi jednotlivými částmi systému. Stejně tak, jak funguje zdravý člověk – bez bolesti, bez zármutku –, může fungovat i samotná společnost. Pokud tomu tak není, je organismus postižen na zdraví, a proto nemůže hladce fungovat. Rozšíření určitých jevů jako kupř. prostituce, zneužívání dětí, krádeže apod., signalizuje, že společnost není v pořádku. Sociálně patologické pojetí, které je stejně absolutistické jako pohledy předcházející, protože polarizuje skutečnost na dvě protikladné sféry, mezi nimiž není žádná *šedá* zóna, na dlouhý čas poznamenalo ráz především evropské sociologie.

❖ **Statistický pohled** jako jediný z tradičních pohledů není absolutistický. Deviance je chápána jako určité chování, které je atypické, které varuje kolem průměru nebo modu. Každou odchylku od statistické normy tak lze považovat za deviaci (a proto i každý člověk může být v určitém ohledu deviantem). Tento pohled je sice prost omýlů pohledů předcházejících, přesto však je rovněž chybný: nebere v úvahu schopnost lidí vybírat si své vlastní chování a ignoruje sociální kontext, v němž jsou deviance definovány nejmenší skupinou, nezachycuje interpersonální reakce, společenské standardy či mínění veřejnosti a nebere do úvahy ani varianty přinucení ke konformitě. Je sice fakt, že většina statisticky definovaných *závažných* deviací se odlišuje od průměru, ale tyto vlastní variace jsou mnohem méně významné než sociální definice a soudy, které určují, co je deviantní a co je konformní s danými sociálními normami. Statistický pohled na deviance je typický především pro ty humanistické disciplíny, které na prvním místě preferují empirický výzkum a výsledná data bez hlubší teoretické analýzy.

Od tradičních pohledů je třeba odlišit současný **relativistický přístup**, podle kterého lze chování, ideál, kulturní symbolům a dalším sociálním produktům porozumět pouze v kontextu té kultury a společnosti, jejíž jsou organickou součástí. Deviance tak může být interpretována pouze z hlediska toho sociokulturního kontextu, ve kterém se přihodila. Je potom z tohoto pohledu deviantem ten, kdo se nahlýží prochází po nudistické pláži, kdo měří přes dva metry a hraje basketbal, kdo zabíjí v době války, kdo vykřikuje nacionalistické nesmysly uprostřed skupiny stejně smýšlejících blouznivců? Všechny tyto jednotlivé varianty jsou determinovány prostředím, v němž se odehrávají. Relativistický pohled se tak snaží vyhledat všem úskalím a problémům, které přináší pohledy předcházející a snaží se na deviantní chování dívat jako na chování, které je definováno jako deviantní v jednom kontextu, zatímco ve druhém může být zcela konformní. Jednání označované za škodlivé a nežádoucí může být ve druhé společnosti vysoce pozitivně hodnoceno.

V základu kulturního relativismu je tedy obecné tvrzení, že určitá skutečnost či jev, který je definován jako deviantní v dané situaci, nemusí být deviantním vždy a všude. To, že jisté chování není považováno za konformní, je výsledkem celé řady faktorů, které ovlivňují skupinovou odpověď a definici deviance. Nejdůležitějšími faktory této kategorie jsou: **čas, prostředí, situace a sociální status aktéra**.

❖ **Z hlediska času:** chování, které je v určitém období považováno za deviantní, může být považováno za ne-deviantní v období druhém a naopak.

❖ **Z hlediska prostředí:** jednání, které je v určité společnosti považováno za deviantní, může být v jiné společnosti zcela konformní. Odlišnosti se však mohou objevovat i v rámci jedné společnosti, kdy rozdílné subkultury budou vyznávat rozdílné normy, které se zcela jistě budou jevit jako deviantní nejen vůči *základní* normě pravidlům celé společnosti, ale i vůči normám jiné subkultury.

❖ **Z hlediska situace:** chování definované jako deviantní v jedné situaci ještě nemusí být ve stejném čase i prostředí nekonformní i v situaci jiné. Každá společnost toleruje jistou míru nezvyklostí a excentricity chování. Míra tolerance závisí na stupni otevřenosti společnosti. Čím je společnost uzavřenější, tím je tolerance menší a sankce za porušení konformity větší. To však nic nemění na faktu, že deviantním se v určité situaci může stát jakékoliv běžné chování individua.

❖ **Z hlediska sociálního statusu:** určité biologické a sociální charakteristiky člověk získává narozením bez toho, aby je mohl ovlivnit: pohlaví, věk, rasa, národnost apod. Jiné charakteristiky ovlivnit může: vzdělání, manželství, zaměstnání. Dané získané charakteristiky spolu asociují a tím ovlivňují sociální status, postavení individua v rámci určité společnosti.

Závěrem této subkapitoly lze říci, že deviantní chování představuje takové jednání, které není konformní s obecně přijatými normami. Nedodržení daných pravidel je většinou doprovázeno sankcemi, které mohou být formální, neformální, pozitivní či negativní. To, co je označováno jako deviantní, se může měnit z času na čas a je determinováno daným prostředím, situací a sociálním statusem samotného aktéra.

4.3 Teorie sociálních deviací

Z velkého množství existujících teorií deviance lze vyčlenit tři základní teoretické proudy, a to: **biologický** (nacházející příčinu deviance v genetických, anatomických a fyziologických faktorech), **psychologický** (kladoucí důraz na osobnost člověka, motivaci, agresi, frustraci či sílu ega) a **sociologický** (zdůrazňující rozhodující vliv prostředí a sociokulturních či skupinových faktorů). Přestože některé teorie působí v současné době poněkud archaicky, je vhodné se s nimi alespoň v nástinu seznámit, protože všechny mohou rozšířit oblast našeho porozumění lidskému chování, a to jak deviantnímu, tak konformnímu.

Biologické teorie sociální deviance

Biologické teorie jsou nejstaršími teoriemi deviance. Svou pozornost zaměřují především na studium kriminálního chování a analýzu zločinu, který je podle jejich mínění páchán biologicky determinovanými jedinci.

❖ Největšího ohlasu dosáhla **italská pozitivistická škola kriminologie**, která se rozšířila ve druhé polovině 19. století. Biologické teorie se snaží dokázat, že existují typy lidí, kteří jsou deviantně disponováni. Tyto typy jsou rozeznatelné na základě měřitelných anatomických charakteristik. Za zakladatele lze považovat

má k páhání protiprávního jednání ty nejlepší předpoklady.

- ❖ Nové přístupy, které se po 2. světové válce objevují, se spíše než antropologii inspiroují poznatky z genetiky, jež se v té době stává populární. Velkými propagátory **genetické teorie zločinu** se stali britští kriminologové, kteří se domnívali, že nalezení genetickou příčinu kriminality, a to v abnormalitě chromozomů. Jedná se o tzv. Klinefelterův syndrom – narozený jedinec má o chromozóm více a výsledná kombinace chromozomového zápisu má podobu např.: XXX, XXY, XYY atd. Právě na kombinaci XYY, která odpovídá mužskému pohlaví, se zaměřuje pozornost řady kriminologů a biologů. Výzkumy početnějšího vzorku však závěry genetické teorie nepotvrdily.
- ❖ Biogenetická koncepce je sice v poslední době na ústupu, ale její zástánci ne-rezignovali. Dnešní biologické přístupy mají nejčastěji podobu biochemických teorií, které vycházejí z myšlenky, že příčinou deviantního chování může být chemická nevyváženost látek v lidské krvi. Henry E. Kelly tvrdí, že hyperglykémie (přebytek cukru v krvi) může vést k trestnému jednání, stejně tak jako vitamínový deficit.

Psychologické teorie sociální deviace

Podobně jako biologické teorie považují psychologické teorie deviace za úchylku a devianty za nositele jisté abnormality. Z hlediska psychopatologie je deviace považována za nemoc a abnormalita za něco, co je třeba léčit a podrobovat kontrole. V každé společnosti existují chování, která jsou úchylná, deviantní, pohoršující, provokující, nemorální, špatná a společensky nebezpečná.

- ❖ **Etiketizační přístup** spočívá v tom, že určité chování je nálepkováno jako deviantní, v jedné společnosti je sankcionalizováno, zatímco ve druhé tolerováno. Týká se to především různých projevů sexuálního chování. Tlak sociální kontroly může být tak silný, že jakékoliv chování může být ze strany státu dáno na *index* a sankcionalizováno jako deviantní.

❖ Proti zjednodušujícímu nálepkování (lékaři, právníky apod.) a chápání deviace jako duševní nemoci vystupují v 60. letech zástupci tzv. antipsychiatrického hnutí, které představuje radikální opozici vůči stávajícím, dnes již klasickým psychologickým teoriím.

- ❖ **Psychoanalytické koncepce** jsou spojovány se jménem **Sigmunda Freuda** (1856–1939), který se problematikou deviace a nekonformního chování zabýval prostředkovně, především z hlediska jejich patologických projevů v individuálním životě jednotlivce. Duševní život jednotlivce je ovládan pudovými

žovat **Cesare Lombroso** (1835–1909). Základní pozornost věnoval Lombroso identifikaci zločinných typů a objevení sil, které tyto typy produkují. Východiskem Lombrosovy práce se stala analýza početného vzorku *obyvatel* italských věznic, která vyústila v představu existence určitých typů rodilých zločinců. Zločinci se tak od *normálních* lidí odlišují typickými stigmaty a fyziologickými anomáliemi. Jejich znalost pak umožňuje odhalit potencionálního narušitele zákona. Lombroso jednotlivé typy identifikoval především na základě rozboru tvaru lebky.

- ❖ V Evropě byla ve 20. a 30. letech 20. století velice populární typologie německého konstitucionalisty **Ernsta Kretschmera**, který dokazoval, že ve stejném poměru, v jakém jsou zastoupeny v populaci, se určité typy lidí dopouštějí protiprávního jednání.
- ❖ V USA byla biologickou inspirací značně poznamenána typologie vynikajícího antropologa **Ernesta A. Hootona**, který na základě statistického šetření došel k závěru, že existují jisté fyzické znaky a zvláštnosti, které delikventy odlišují od normálních lidí. Zjistil, že trestanci jsou ve srovnání s ostatními morálně, intelektuálně, morfologicky i geneticky degenerovaní.

- ❖ Nedlouho od zveřejnění Hootonovy práce se velké pozornosti dostává koncepce profesora harvardské univerzity **William H. Sheldona**, který se inspiroval typologií Kretschmera a vytvořil klasifikaci lidských typů (trojliné třídění) do tří kategorií: **endomorfní**, **mezomorfní** a **ektomorfní**, které se od sebe odlišovaly jak silou temperamentu, tak i rozdílným stupněm mentální úrovně. **Endomorfní** je charakteristická mělkostí a oblostí tvarů. Tento typ se vyznačuje krátkými údý, malými kostmi a hladkou kůží. Je vlastní lidem, kteří jsou uvolnění v postojích i pohybech, mají rádi fyzické pohodlí, milují jídlo a pití, jsou družní, snášenliví, ale často samolibí, vyhledávají společnost, nenávidí samotu, lpi na obřadech, rituálech a rodinných vztazích, udržují styky s přáteli z dětství, snadno se vzrušují a své pocity projevují otevřeně. **Mezomorfní** se vyznačuje tvrdostí, pravostí úhlostí tvarů, kostí a poměrnou převahou svalů a spojovacích tkání. Stavba těla je výrazně muskulární. Mezomorfní jedinec je bez zábran, agresivní v postojích i pohybech, fyzicky miluje dobrodružství a vzrušení, je extrovertní, plný energie, má dobrou fyzickou kondici, je výbušný, rád ovládá lidi, má rád riziko a těší ho boj, často je však bezohledný, necitlivý vůči bolesti, lhostejný a citově nestálý. **Ektomorfní** je synonymem pro křehkost a lineárnost tvarů (hubenost), které jsou dominantní u lidí s křehkými drobnými kostmi, vyčívajícími žebry, malým obličejem a hezkými vlasy. V poměru ke svému tělu má tento typ také největší mozek. Ektomorfní člověk je bystrý, chápavý a senzitivní, má rychlou reakci, ale je introvertní, miluje soukromí, ve společnosti často upadá do rozpaků, je citlivý vůči bolesti, ale chybí mu sebeovládání a vnitřní rovnováha. **Mezomorfní typ**

silami, které vyvolávají různé způsoby odraťování. Základní lidské pudy – pud sexuální a pud destrukční – korespondují i se dvěma protikladnými principy, které determinují život každého člověka – **principem slasti** a **principem smrti**. Pokud se člověk chová přirozeně, tak je deviantní vůči své vlastní přirozenosti. Tímto způsobem si společnost sama vyrábí a vychovává devianty, které pak trestá za porušení svých pravidel.

❖ **Psychologická teorie Richarda L. Jankinse** navazuje na Freudovu strukturu – id, ego, superego – a její autor definoval tři základní typy špatně uspořádané struktury psychiky individua:

Typ I. je charakteristický tím, že jedinec má nadměrně rozvinutý obranný krunýř, jedná se o uzavřeného, introvertního člověka, který na vlastní vnitřní konflikty není schopen reagovat jinak než neuroticky – záchvatem úzkosti, strachu apod.

Typ II. je v opozici k prvnímu typu. Sem je řazeno tzv. *nesocializované agresivní individuum*, které se ze svého obranného krunýře snaží dostat prostřednictvím útoku a impulzivního jednání.

Typ III. je představován *nesocializovaným delikventem*, což je jedinec, který sice má vytvořený normální obranný krunýř, ale ten je – v důsledku působení různých vlivů prostředí – značně oslaben. Produktem tohoto deficitu je deviantní chování na základě primitivních impulsů.

❖ O integraci psychoanalýzy s dalším psychologickým směrem – behaviorismem se pokusil John Dollard, který je představitelem tzv. **teorie frustrace a agrese**. Předpokládá, že člověk má určité vrozené instinkty, které zásadním způsobem ovlivňují jeho vývoj. Vybítí agresivního jednání (denunciace, urážka, zabíjení, sebevražda...) vede ke zklidnění jedince a k návratu do *normálu*.

❖ **Teorie obrany**, jako specifická koncepce spojující psychoanalýzu se sociologickým poznáním, byla sice akceptována celou řadou sociologů, ale byla rovněž kritizována za přílišný psychologismus. Tato teorie považuje za deviaci mechanismus obrany. Podle této teorie má každý člověk určitá přání, která mohou být v rozporu buď s danými sociálními normami nebo se svědomím individua. Pokud tento rozpor existuje, objevují se stavy úzkosti a pocity viny, které mohou ústít v nekonformní jednání. Deviantní akt pak představuje nástroj obrany, jímž se individuum brání účinkům stresu.

❖ **Behaviorismus** se zaměřuje na studium lidského chování. Deviaci interpretuje ve schématu S – R (stimul – reakce). Tuto jednoduchou reakci se snaží odstranit **neobehaviorismus**, který nabízí schéma S – O – R (stimul – organizmus – reakce).

❖ **Koncepce Johna Bowlbyho** se nedomnívá, že by deviace byla dědičná, ale spíše se jí snaží vysvětlit z hlediska analýzy rané dětské socializace, kdy se vytváří první postoje vůči společenským normám, zákonům a hodnotám.

Sociologické teorie sociální deviace

Sociologické studium deviace se zaměřuje v tomto textu pouze na výklad tří základních sociologických přístupů: **strukturálního funkcionalismu**, **teorie konfliktu** a **interpretativní sociologie**. Souhrnně je lze prezentovat takto:

❖ **Teorie anomie** – produktem nedostatečné sociální regulace je stav *bezzákonnosti*, kdy ve společnosti přestávají platit zákony. **Durkheim** jako představitel anomického pojetí deviace se domníval, že porušení sociální stability má za následek rozvoj patologických forem dělní práce a nárůst napětí a konfliktů mezi jednotlivými částmi struktury. Dochází k rozbití *struktur obecných pravidel* a výsledkem je anomie. **Robert King Merton** tvrdí, že deviace není výsledkem *patologické osobnosti*, ale je produktem struktury společnosti i její kultury. V této souvislosti Merton demaskuje mýtus *amerického snu*, podle něhož mají všichni stejnou příležitost dosáhnout bohatství a individuálního úspěchu, a rozvíjí koncepci tzv. adaptivních mechanismů, kterým individuum reaguje na vzniklou situaci.

❖ **Subkulturní teorie** tvrdí, že deviace je výsledkem konformity s normami a hodnotami těch skupin, jichž jsou individua členy. Příslušníci určité subkultury se často příliš neodlišují od dalších členů společnosti. Základní odlišnost je však v oblasti norem – subkultura uznává jiná pravidla a jiné hodnoty, než jsou ty, které uznává konformní většina, a proto přirozeně produkuje chování, které lze z hlediska společnosti označit za deviantní.

❖ **Teorie kulturního přenosu** vychází z představy, že deviace je součástí subkulturních vzorců, jež jsou novým členům skupiny předávány v procesu jejich začleňování do skupiny. Myšlenka, že deviace je přenášena sociálním učením a socializací, se stala základem koncepcí dalších teoretiků.

❖ **Teorie sociálního učení** předpokládá, že deviantní i konformní chování je především determinováno sankcí, která za ně následuje, a to jak sankcí pozitivní, tak negativní.

❖ **Etiketizační teorie** – deviantní chování nelze brát jako určitý typ jednání, který na sebe bere izolované individuum. Spíše je výsledkem lidské interakce, lidského interpretování, definování a hodnocení jak vlastního jednání, tak jednání druhých. Deviace je určitou nálepkou, která slouží falešnému obvinění chudých